

ДР. ДМИТРО ДОРОШЕНКО

КОРОТКИЙ НАРИС ІСТОРІЇ Христіянської Церкви

SL John's Institute Library
11024 - 82nd AVENUE
EDMONTON. — ALBERTA.

Видання Наукового Товариства при Колегії
св. Андрія в Вінніпегу

Накладом Видавничої Спілки "Еклезія"
Вінніпег, Ман., Канада
1949

ДР. ДМИТРО ДОРОШЕНКО
Професор Колегії св. Андрея в Виннипегу

St. John's Institute, Ltd.,
11024 - 82nd AVENUE
EDMONTON, ALTA.

КОРОТКИЙ НАРИС

Історії Христіянської Церкви

St. John's Institute, Ltd.,
11024 - 82nd AVENUE
EDMONTON, ALTA.

Видання Наукового Товариства при Колегії
св. Андрея в Виннипегу

Накладом Видавничої Спілки "Еклезія"
Виннипег, Ман., Канада

1949

ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЦЕРКВИ І ПОДІЛ НА ПЕРІОДИ

Предметом історії Християнської Церкви є історія за-
ложення, розвитку й поширення по всьому світу заснова-
ної в Єрусалимі самим Господом Ісусом Христом, Його
хресним подвигом і воскресенням з мертвих та зісланням
Духа Святого на апостолів, громади віруючих, задля спа-
сення роду людського на основі поданої Ним науки про
любов до Бога і до ближнього. Ціллю історії Церкви по-
дати основні відомості про те, як і при яких обставинах
Церква повстала, розвинулася і живе досі, керована своїм
Божественним Основником згідно з заповітом, що Він його
дав Своїм учням-апостолам: "Ідіть і навчайте всі народи,
хрестячи їх в ім'я Отця і Сина, і Святого Духа."

Наші відомості про життя й науку Ісуса Христа ми
черпаємо зі священних книг Нового Заповіту, — з чоти-
рьох Євангелій, написаних св. апостолами-євангелистами
Матвієм, Марком, Лукою й Іваном. Про заложення Церкви
Христової й її перші кроки знаємо з книги "Діяній Святих
Апостолів," написаної св. євангелистом Лукою й з "Посла-
ній" апостолів Павла (14), Петра (2), Якова (1), Юди (1)
й Івана (3).

Про дальші події в житті Християнської Церкви дові-
дуємося з т. зв. актів мучеників, постанов Вселенських
Соборів, творів св. Учителів і Отців Церкви, житій святих,
державних законів і взагалі з памяток загальної історії.

За отця історії Церкви вважається єпископ Цезареї в
Палестині Євсевій, який жив у IV столітті й написав "Істо-
рію Церкви," доведену ним до року 324. Його працю про-
довжували в IV столітті — Сократ, Созомен і Теодорит.

Історію Всесвітньої Церкви поділяють звичайно на три
періоди:

I. перші три століття; вони заповнені переважно бо-
ротьбою християнства з жидівством та поганством у Рим-
ській Імперії, переслідуванням християнства та його пере-
могою на початку IV століття;

II. від проголошення християнства державною релігією

в Римській Імперії; п'ять віків внутрішньої боротьби з єресями й розколами до половини IX століття;

III. відділення західної римо-католицької церкви від східної греко-православної церкви в 1054 році, оборона православної церкви перед наступом могаметанства, поява в XVI стол. протестанства і відділення цілого ряду народів від римо-католицизму.

Спеціально в історії української православної церкви розрізняємо періоди: а) початковий від охрещення Руси-України в кінці X століття до упадку Київської Держави в половині XIII стол.; б) Українська Православна Церква під пануванням Польщі і Литви до половини XVII стол.; в) під пануванням Москви до кінця XVII стол.; г) під російською владою (до початку XX стол. і г) відновлення української державності і в ній Української Православної Автокефальної Церкви.

ЗІСЛАННЯ СВ. ДУХА І ЗАЛОЖЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ГРОМАДИ В ЄРУСАЛІМІ

Заснував християнську Церкву сам Господь Ісус Христос, який заповів своїм учням-апостолам іти й благовістити євангельську науку по всьому світу й всім народам. Він приобіцяв їм зіслати на них Духа Святого, який мав надати їм благодать і особливу силу для виконання їх великого завдання. Згідно з заповітом свого божественного Вчителя апостоли не покидали Єрусалиму протягом 40 днів після воскресення Спасителя, перебуваючи в молитві. За цей час Господь не раз являвся апостолам і повчав та наставляв, як вони мають підготовлятися до свого високого служення. Було їх дванадцять: Андрей, Петро, Яків, Іван, Матвій (обраний самими апостолами на місце Юди), Марко, Лука, Юда (Тадій), Филип, Вартоломій, Тома і Яків Заведів. Громада вірних нараховувала в перші тижні по Вознесенні Христовім 120 членів.

В день свята Пятидесятниці, в десятий день по Господньому Вознесенні, апостоли зішлися в одному домі в Єрусалимі, і тут о 9-ій годині зрана (згідно з нашим означенням часу) раптом почувся шум з неба, немов від сильного

вітру, і наповнив увесь будинок. Разом із тим з'явилися окремі вогнянні язика і спочили на кожному з апостолів. Усі апостоли сповнились Духом Святим і почали говорити на різних мовах, яких вони перед тим не знали. Так здійснилося обіцяння Спасителя. Коли апостоли вийшли до народу й почали проповідувати на різних мовах людям, що зійшлися на свято Пятидесятниці з усіх кінців краю, всі слухали й дивувались, говорячи між собою: "Чи всі ті, що тут промовляють, чи вони не з Галилеї? Як же ми чуємо від них кожен свою мову в якій ми народилися? Що це означає?" Тоді виступив апостол Петро з промовою, оповідаючи людям про життя, страждання Господа Ісуса Христа, Його смерть на хресті і воскресіння, як про це передсказували пророки, і прилюдно назвав Його Месією й Сином Божим. Мова апостола Петра зробила велике вражіння на слухачів, і того дня навернулося до Христа і прилучилося до громади вірних три тисячі людей.

Християнську громаду в Єрусалимі зєднувала до купи братерська любов немов членів одної родини. Вони збиралися й молилися вкупі, і була у них немов одна душа і одне серце. Ніхто з них не вважав свого майна за власне, а було воно у них наче спільне. Люди продавали свою землю й свої будинки, приносили гроші до апостолів, а ті ділили їх між усіма потребуючими, і не було серед перших християн ані одного жебрака. Один чоловік, на ймення Ананія і жінка його Сапфіра продали своє майно, але затаїли від апостолів частину виручених грошей. Апостол Петро провидів їхній вчинок, закликав до себе і в присутності людей звернувся до Ананії, кажучи: "Пощо ти збрехав і затаїв ціну твоєї землі? Хіба не в твоїй владі було те, що ти виручив продавши землю? Ти збрехав не перед людьми, а перед Богом!" Слова апостола так вразили Ананію і Сапфіру, що вони впали на землю мертві. Жах обхопив усіх, коли люди побачили, як Господь покарав користолюбців за їхню неправду.

Скоро по зісланні Св. Духа апостоли Петро й Іван ішли до єрусалимського храму для молитви. Біля входу до храму звернувся до них один жебрак, кульгавий зроду, і просив милостині. Апостол, придивившись до нього і пізнавши, сказав йому: "Срібла і золота у мене нема, а що я маю,

те даю тобі: в ім'я Ісуса Христа устань і ходи." І взявши за руку підвів його. Тоді відразу скріпилися його коліна і ступні, він скочив на ноги і почав ходити. Разом з апостолами він увійшов до храму. Люди збіглися і були вражені цим чудом. Тоді апостол Петро сказав до народу нову проповідь про Господа, який прийняв смерть на хресті і воскрес. Знову п'ять тисяч людей навернулося тоді до Христової віри.

ОБРАННЯ ДІЯКОНІВ — ПЕРВОМУЧЕНИК СТЕФАН

Так збільшувалася християнська громада в Єрусалимі. Були серед неї жиди палестинські й жиди еленізовані (погречені). І ось ці останні почали нарікати на жидів палестинських, наче б то їхні вдови при розподілі допомоги дістають більше ніж вдови жидів погречених. Тоді апостоли подали думку обрати сім побожних мужів, які б розділювали пожертви між потребуючими. Всі ухвалили цю думку. Було обрано сім мужів, апостоли поклали на них з молитвою руки і звели на них благодать Св. Духа. Так повстав перший священний ступінь діяконів, що їх головним обов'язком було допомагати в розділюванні допомоги бідним. Діякони стали взагалі найближчими апостолів у справі проповіді й уділювання таїнств, головно таїнства хрещення. Зпосеред діяконів особливо визначився своїм ревним служенням Церкві архідякон (найстарший з діяконів) Стефан. Його оклеветали перед Синагогом, ніби він говорив "огидні слова на Мойсея і на Бога." Стефан виголосив у своїй обороні перед Синагогом сміливу промову, обвинувачуючи жидів, що то вони самі не додержали Мойсеевого закону і засудили на смерть Месію, Сина Божого. Розлючені жидівські фанатики накинулися на Стефана, вивели його поза місто і побили камінням. Вірні взяли його тіло і з плачем великим поховали. Так архідякон Стефан прийняв мученицьку смерть за віру християнську й отверте визнання Ісуса Христа.

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ХРИСТІЯН В ЄРУСАЛІМІ

Успіхи християнства дуже занепокоїли Синагог, і він почав отверто переслідувати апостолів та їх учнів. З його наказу було схоплено апостолів Петра й Івана і вкинуто до в'язниці, але ангел Господень визволив їх звідти уночі, і вони

знову почали проповідувати перед народом у храмі. Тоді їх схоплено вдруге і поставлено перед Синедріон на суд. Їх хотіли покарати на смерть. Але один з членів Синедріону, на ім'я Гамаліїл, всіма дуже поважаний, зупинив цей замір: "Якщо ця справа людська," сказав він, "то вона сама собою загине; коли ж вона від Бога, то ніхто не зможе її знищити." Судді відпустили апостолів і тільки суворо заборонили їм проповідувати про Ісуса Христа.

Але ця заборона не зупинила апостолів. Вони тільки розійшлися з Єрусалиму й проповідували далі по сусідніх краях, поширюючи Христову науку й збільшуючи число християн. Один з семи діяконів, на ймення Филип, прийшов до сусідньої з Юдеєю області Самарійської і тут проповідував, творячи багато чуд. Слідом за ним явилися в Самарії апостоли Петро й Іван і виконали над новонаверненими таїнство охрещення. Християнство почало ширитись в Сирії (в Дамаску, Антіохії), а далі у Финикії.

ОХРЕЩЕННЯ СОТНИКА КОРНИЛІЯ І ПОЧАТОК НАВЕРНЕННЯ ПОГАН

Відвідуючи вірних, які розсіялися по Палестині, апостол Петро прийшов до міста Йоппії (нинішня Яффа на бережжі Середземного моря) і станув в домі гробаря Симона. Тут він бачив сон: з отвору з неба спускався якийсь ніби посуд, наче велика скатертина, привязана за чотири кінці, а в ньому були різні звірі, птахи і гади. І почувся голос: "Устань, Петре, заколи і їж." Петро сказав: "Господи, я ніколи не їв нічого нечистого." Тоді голос з неба сказав удруге: "що Бог очистив, того не вважай за нечисте." І таке почув апостол і втретє. Тоді посуд піднісся вгору. Апостол зрозумів, що його видіння натхнене Св. Духом і має особливе значіння. Справді, ледве скінчилось те видіння, як до апостола з'явилися три післанці з сусідньої Кесарії Палестинської й запросили його до римського сотника Корнилія.

Той Корнилій був поганин, але людина богобійного життя, він молився по жидівському закону, щедро подавав милостиню й користувався великою пошаною серед жидів. Одного разу серед молитви з'явився перед ним ангел Господній і сказав йому: "твої молитви й милостиня дійшли

до Бога. Іди, пішли людей до Йопії й запроси Симона, що зветься Петром; він навчить, як спастися тобі й всьому дому твому.” Корнилій зараз післав трьох мужів до Йопії запросити Петра. Апостол узяв із собою кількох жидів і пішов з ними до Кесарії. В домі Корнилія він почав проповідувати про Спасителя. Ще не скінчив він своєї мови, як Дух Святий зійшов на поган, що слухали його благовістовання, і вони почали вихваляти Бога на різних мовах. Апостол Петро охрестив сотника Корнилія й усю його родину. Так Господь покликав перших з поміж поган до громади віруючих. Коли чутка про охрещення поган у Кесарії дійшла до Єрусалиму, тамошні християни здивувались і не знали, що думати. Але апостол Петро, повернувшись до Єрусалиму, зясував їм, як було діло, і пояснив, що сталося це з Божої волі, і що цим Господь показав, що Він дарує спасіння і достойним зпоміж поган.

АПОСТОЛ ПАВЛО

Віра Христова стала дуже скоро ширитися між поганами. Коло цього діла найбільше потрудився апостол Павло. Він був родом з міста Тарсу (в Малій Азії, в Киликії), його батьки належали до секти фарисеїв і мали право римського громадянства. Будучий апостол носив ім'я Савл. Він дістав добру освіту в одній з грецьких шкіл свого рідного міста, а пізніше здобув юдейську освіту в Єрусалимі. Він перейнявся релігійним фанатизмом, властивим фарисеям і взяв участь у замордуванні архідіякона Стефана: він стеріг одержу вбивців, які укаменували мученика. Після того він вишукував християн, хапав їх у їхніх домах і віддавав до в'язниці. А тимчасом повсталася християнська громада в Антіохії, головному місті Сирії. Її впорядкував з доручення апостолів Варнава, один з 70-ти учнів Христа. Поширилося християнство і в близькому до Антіохії Дамаску, великому торговельному місті. Коли довідався про це Савл, який палав злобою на християн, він попрохав у голови Синедріону листа до дамаських жидів, щоб на підставі того листа арештовувати християн і звязавши приводити їх до Єрусалиму. З тим листом помчав Савл до Дамаску. І от у до­розі осяло його яскраве світло з неба. Савл упав непри-

томний з коня й почув голос: “Савле! Савле! пощо ти мене гониш?” Савл запитав: “Хто Ти, Господи?” Голос промовив: “Я той, кого ти переслідуєш. Тяжко тобі перти проти рожна.” Савл, увесь тремтячи, відповів: “Господи, що ж я маю робити?” Господь сказав: “Йди до міста, і там тобі скажуть, що маєш робити.” Савл нічого не бачив, хоч його очі були відкриті. Три дні він нічого не бачив, не їв і не пив. На третій день явився до нього Ананія, один з 70-ти учнів Христа, поклав на нього руки і сказав: “Брате Савле, Господь, що зявився тобі в дорозі, послав мене, щоб ти прозрів і сповнився Духом Святим.” В ту ж мить вернувся до Савла зір. Він охрестився і з гонителя християн став щирим ісповідником і апостолом віри Христової. Він змінив на пам'ятку свого навернення ім'я і став називатись Павлом. Під цим ім'ям він прославився як один з великих апостолів, працюючи головню серед поганського світу.

Жиди озлобилися проти Савла-Павла за його навернення на Христову віру й замишляли його вбити. Він виїхав потай до Єрусалиму, але тут християнська громада, памятаючи його виступи проти християн, поставилася до нього з недовір'ям. Вороже віднесли до нього й єрусалимські жиди. За порадою приятелів Савл виїхав до свого рідного міста Тарсу, де й пробув до того часу, поки Господь покликав його до апостольської праці серед поган. Перед тим іще на заклик Варнави Савл прибув до Антіохії, щоб він допоміг організувати тут християнську громаду. Коли антіохійці довідалися, що Павло і Варнава мають намір вирушити для проповіді християнства серед поган, то, розуміючи вагу їх наміру, наклали на себе піст і усередно молилися за успіх їхньої місії.

ПЕРША ПОДОРОЖ АП. ПАВЛА (45-49 РР. ПІСЛЯ РІЗДВА ХР.)

Павло і Варнава вирушили з Антіохії до приморського міста Селевкії й звідти поплили кораблем на острів **Кипр**, що був батьківщиною Варнави. На Кипрі апостоли проповідували зпочатку юдеям в їх синагогах. Але юдеї поставилися до їх проповіді байдуже, а то й вороже. За те апостоли мали успіх серед поган. Вони навернули серед інших римського проконсула острова Кипру. З Кипру апостол Павло з своїми супутниками відплив до Малої Азії й

прибув до **Антохії Писидійської**. Тут навернулося на християнство багато поган і юдеїв. Але частина юдеїв поставилася вороже до апостолів і стала їх переслідувати. Павло і Варнава примушені були залишити Писидію. Тоді вони пішли до сусідньої **Іконії**, де також знайшли прихильників Христової віри серед поган і юдеїв. Але й звідси довелося їм податися далі на схід до міста **Лістри в Лікаонії**, де апостол Павло на очах народу сцілив кульгавого каліку. Це чудо зробило на поган таке вражіння, що вони визнали апостолів за богів і назвали Павла Меркурієм, а Варнаву Юпітером. Вже явилися до них жерці з вінками і волами, щоб принести їм жертви. Апостоли ледве їх стримали, кажучи: "Люди! що ви робите? Та ж ми такі самі люди, як і ви, ми проповідуємо, щоб ви від цих фальшивих богів навернулися на віру в Бога живого." Тимчасом надійшли з **Антіохії** вороги до апостолів Юдеї й підбурили проти них народ. Апостола Павла побито камінням так, що його вважали вже за неживого. Але він устав з Божою допомогою і на другий день рушив з Варнавою далі до міста **Дервії** в тій же Лікаонії, де вони придбали численних послідовників. З Дервії, не заїздячи на Кипр, апостоли повернулися до **Антіохії сирійської**. Скрізь, в кожній новій християнській громаді, апостоли поставляли пресвітерів (священників), яким доручалося керувати громадою й укріпляти її в християнській вірі. На пресвітерів призначувано людей старших віком, досвідчених і певних зпоміж місцевих християн.

АПОСТОЛЬСЬКИЙ СОБОР В ЄРУСАЛИМІ (51 Р. ПО Р. ХР.)

Наплив віруючих з колишніх поган викликав певну незгоду й суперечки серед християнської громади в **Антохії сирійській**. Християни з юдеїв настоювали, що всі, хто приступає до Церкви Христової, позинні обов'язково піддатись обрядові обрізання й виконувати приписи Мойсеевого закону, і аж тільки потому можуть бути допущені до охрещення. Християни з поган навпаки вважали, що ці вимоги безпідставні, та що додержання обрядів Мойсеевого закону для християн непотрібне. Щоб вирішити це спірне питання, було скликано в Єрусалимі в 51-ім році собор з апостолів і з пресвітерів єрусалимської церкви. Головою собору був єпископ єрусалимської церкви, всіма поважаний

апостол Яків, брат Господній. На соборі апостоли Петро, Павло й Варнава розповіли про свою працю серед поган та про численні навернення поган на віру Христову. Вислухавши їх і докладно обміркувавши суперечки, які виникали між христіянами в справі виконання обрядів Мойсеевого закону, апостол Яків предложив винести таке рішення: “не обтяжати поган, які навертаються на христіянство, а написати до них, щоб вони утримувалися від споганеної ідолами їжі, від блуду, удавленини, крові, та щоб не робили другим того, чого самі собі не бажають.” Це рішення було ухвалене присутніми на соборі, записане і вислане до Антіохії через довірених мужів. Одже закон внутрішній, моральний, був собором поставлений вище від закону обрядового, приписаного жидам Мойсеєм.

ДРУГА ПОДОРОЖ АПОСТОЛА ПАВЛА (51-54 РР.)

В свою другу подорож апостол Павло вирушив року 51 з Єрусалиму й відвідав перш за все громади в Малій Азії: в Дервії, Лістрі, Іконії й Антіохії Писидійській. В **Троаді** апостол бачив видіння: перед ним явився у сні муж македонянин і просив апостола прийти в Македонію, кажучи: “поможи нам.” Апостол зрозумів, що то Господь кличе його для праці в землі македонській. Він явився в Македонію і почав проповідувати у великому торговельному місті **Филиппах** (теперішній Філіппополь). Це місто було римською колонією. Тут апостол заложив христіянську громаду. Він зупинився в одному домі, де вигнав злого духа з служниці, яка відгадувала майбутнє, а її господарі діставали за це платню. Коли ж вона перестала ворожити, її господарі донесли на апостола і його супутника Силу, ніби вони підбурюють народ і проповідують якусь нову, недозволсну римськими законами релігію. Начальники міста звеліли бити апостола і вкинути до темниці. Вночі стався великий землетрус, двері темниці відчинилися і кайдани на в'язнях ослабли. Сторож, прокинувшись і побачивши, що сталося, вийняв меч і хотів заподіяти собі смерть. Але апостол стримав його від того і заспокоїв. Тимчасом начальники міста прислали сторожеві наказ випустити апостола Павла і його супутників на волю. Але апостол відповів: “Нас, римських громадян, без усякого

суду били прилюдно й кинули до темниці, а тепер випускають. Нехай прийдуть самі й випустять!” Начальники злякались, прийшли до темниці, прохали вибачення в апостола з його супутниками і випустили всіх на волю, попросивши лиш покинути місто.

З Филиппів апостол пішов до міста **Тессалоник** (теперішня Солунь), де проповідував юдеям у синагозі й мав великий успіх. Але ворожі до христіян юдеї, не мігши знайти самого апостола, якого заховали вірні, схопили й привели до начальника міста, власника будинку, де замешкав апостол. Начальник міста одначе не знайшов за ним ніякої вини і відпустив на волю. Христіяни вночі потаємно вивели апостола поза місто, і він пішов до другого македонського міста **Верії**, де заложив христіянську громаду. Але й Верію мусів він покинути, щоб не наражати себе на небезпеку з боку ворожих юдеїв. Він удався до **Атен**, міста славного своїми храмами, школами й пам'ятками мистецтва. Тут здавна процвітала філософська наука, мешканці Атен дуже любили говорити й споритись на філософські теми. Апостола Павла вразила велика сила статуй поганських богів і жертвенників, які стояли скрізь по вулицях і площах міста. Він побачив серед інших вівтарь без якогось ідола перед ним, з написом: “невідомому богові.” Це спонукало апостола виступити з промовою перед Ареопагом (це була старинна установа ще з часів незалежності Атен, свого роду державна рада, зложена зі старших громадян міста).

Члени Ареопагу самі прохали апостола зясувати перед ними науку, яку він проповідує в Атенах. Апостол Павло сказав: “Атенці, я бачу з усього, що ви дуже побожні. Проходячи містом і оглядаючи ваші святині, я натрапив на вівтар, на якому написано: ‘невідомому богові.’ Цього Бога, якого ви, не знаючи ще, шануєте, я й проповідую. Це той Бог, що створив світ і все, що в ньому. Він, творець неба і землі, живе не в рукотворних храмах і не потребує служби рук людських, так наче б то мав їх потребу, бо Він сам дає всьому життя, і дихання, і все. Від одної крові створив Він увесь людський рід для заселення всієї землі, Він призначив певний час і поклав людям межі для замешкання, щоб вони шукали Бога, — чи не відчують Його і не знайдуть, хоч Він недалекий від кожного зпоміж нас: бо ми живемо Ним, і рухаємось, і існуємо, як казали деякі з

Ваших поетів: 'ми Його рід.' Отож ми, будучи тим Божим родом, не повинні думати, що Божество подібне до золота, або срібла, або каменя, що дістали свою подобу від мистецтва й людської вигадки. Одже кінчаючи з добою незнання Бога, наказує Він тепер людям скрізь покаятись. Бо Він визначив уже час, коли Він праведно судитиме весь світ через визначеного Ним Мужа, подавши всім свідоцтво, воскресивши Його з мертвих."

Дехто з слухачів, почувши слова апостола про воскресення мертвих, дозволив собі сміятись з проповідника, знов же інші казали: "про це ми послухаємо тебе другим разом." Але знайшлися й такі, що увірували і прилучилися до апостола. Серед них був і член Ареопагу Діонісій Ареопатіт, який згодом немало попрацював на користь Христової Церкви в Атенах, як єпископ а пізніше мученик.

З Атен апостол помандрував до **Коринту** (в Єлладі), мешканці якого визначались своєю освітою, але разом із тим і своїм легковажним життям. Апостол станув у господі юдеїв Акили і його жінки Прискили. Це були побожні, працьовиті люди. Вони виробляли намети (шатра), які охороняли подорожніх від соняшної спеки влітку. Апостол помагав їм у їхній праці й тому ні для кого не був тягарем. Кожної суботи він проповідував у синагозі про Христа-Спасителя. Багато юдеїв навернулося до християнства, але більшість юдейської громади міста Коринту поставилася до апостола вороже. Господь явився апостолові вночі і підбадьорив його словами: "не бійся, говори і не мовчи. Я перебуваю з тобою, і ніхто не зробить тобі зла." Апостол Павло пробув у Коринті півтора року, і його заходами було założено в Коринті церковну громаду, яка славою своєю перевищила навіть Антіохійську. З Коринта апостол Павло вислав два послання до солунян. Залишивши Коринт апостол відплив на кораблі до Палестини.

ТРЕТЯ ПОДОРОЖ АПОСТОЛА ПАВЛА (54-58 РР.)

В свою третю подорож апостол Павло відвідав засновані ним християнські громади в Малій Азії і довгий час (біля трьох років) пробув у місті **Ефесі**, що славився своїм храмом Діяни (Артеміди), що вважався за одне з семи чуд світу. Організована апостолом громада в Ефесі стала ду-

ховим осередком для всіх християнських громад у Малій Азії. Потім апостол відвідав założені ним громади в Македонії й Греції та через Трояду, Мілет, Тир і Кесарію повернувся до Єрусалиму. Під час своєї третьої подорожі він написав послання до Галатів (два) і до Римлян. В Мілеті апостол попрощався з тамошньою громадою і сказав їй, що більше вона його не побачить. Це дуже всіх зворушило. Вірні плакали, обіймали апостола й цілували. Він їх заспокоював, кажучи, що він усе діє по волі Божій. Чутка, що апостола Павла чекають в близькій будуччині тяжкі пригоди й ув'язнення, далеко попередили його в часі його повороту до Єрусалиму. Скрізь вірні плакали, молились з апостолом і відмовляли від подорожі до Єрусалиму. Але апостол казав їм: "Що ви робите? Чого ви плачете і засмучуєте мене? Я не тільки хочу бути в'язнем, але готовий умерти в Єрусалимі за ім'я Ісуса Христа." Відвага і спокій апостола Павла заспокоювали вірних, і вони казали: "хай буде воля Господня!"

ПІДБУРЮВАННЯ ЮДЕЇВ ПРОТИ АПОСТОЛА ПАВЛА І ЙОГО УВ'ЯЗНЕННЯ В ЄРУСАЛИМІ

Єрусалимські християни радісно зустріли апостола Павла, але попередили, що юдеї страшенно на нього люті. І справді юдеї схопили його і хотіли вбити. Але начальник римської залоги, думаючи, що це якийсь важний злочинець, звелів арештувати його, закувати в кайдани і провадити до темниці. Юдеї вигукували: "смерть йому!" Римський начальник звелів його бити. Але апостол заявив, що він римський громадянин. Начальник залоги перелякався, звелів зняти з нього кайдани і наказав синедріону зійтися і вив'язнити, в чому апостола обвинувачують юдеї. Але юдеї не прийшли між собою до згоди. Господь явився апостолові увісні й сказав: "будь сміливий, Павле; так як ти свідчив про мене в Єрусалимі, ти повинен свідчити і в Римі." А тимчасом юдеї запряглися між собою вбити апостола. Довідавшись про це начальник римської залоги відіслав апостола вночі під кріпкою охороною до **Кесарії** в розпорядження проконсула Фелікса. Проконсул розглянув справу апостола в присутності членів синедріону, що з'явилися до Кесарії з вимогою покарати його на смерть. Проконсул

не знайшов за апостолом ніякої вини, одначе він, догоджаючи юдеям, не увільнив його, а протримав у вязниці цілих два роки. Наступник Фелікса проконсул Фест погоджувався видати апостола юдеям, але апостол Павло заявив, що його, як римського громадянина, мають відіслати до Риму, на суд кесаря.

ЧЕТВЕРТА ПОДОРОЖ АП. ПАВЛА І ЙОГО МУЧЕНИЦЬКА СМЕРТЬ

Підчас подорожі знялася буря, і корабель розбився біля острова **Меліта** (нинішня Мальта), але всі люди врятувались. Апостол Павло сцілив хворого батька начальника острова, і тоді багато хворих приходило до апостола, і він їх уздоровляв. Три місяці пробув апостол на Мальті, переїхав кораблем до Італії й пішки прибув до Риму. Судова розправа в Римі протяглася на два роки. Апостол перебував під легкою сторожею, міг бачитися з християнами і проповідувати. Нарешті його було зовсім увільнено. За час свого ув'язнення апостол Павло написав чотири послання: до Филиппян, Колосеїв, Ефесян і Филиппян.

По своїм звільненні апостол відбув четверту подорож. Він відвідав острів **Крит**, де залишив свого учня Тита, як єпископа критської церкви. Потім переїхав на суходіл і відвідав кілька християнських громад у Малій Азії та в Європі і настановив там єпископів. В Ефесі він поставив єпископом Тимофія. В 67-ім році почалося в Римі переслідування християн цісарем Нероном, і це спонукало апостола повернутися до Риму, щоб піддержати дух християнської громади. В Римі перебував тоді й апостол Петро. Апостолові Павлові було поставлено в провину, що він навернув на християнство одну з жінок цісаря Нерона. Його було схоплено і 29-го червня страчено: йому, як римському громадянину, стято мечем голову.

ПРАЦЯ І МУЧЕНИЦЬКА СМЕРТЬ В РИМІ АПОСТОЛА ПЕТРА

Римо-католицька церква вчить, що одночасно з апостолом Павлом проповідував у Римі й апостол Петро. Він подорожував в Малій Азії, побував в Єгипті, де висвятив на єпископа Александрійського свого співробітника Марка, і потім прибув до Риму. Тут він працював головно серед юдеїв. Разом з апостолом Павлом він висвятив трьох пер-

ших єпископів для римської церкви: Ліна, Анаклета й Кли-мента. Коли почалося переслідування християн за Нерона, місцеві християни умовили апостола Петра покинути на якийсь час Рим, щоб зберегти своє життя для добра Церкви. Виходячи з міста апостол побачив Ісуса Христа, як Він з хрестом на плечах ішов до міста. Вражений апостол запитав: “Куди Ти йдеш, Господи?” — і почув у відповідь: “іду, щоб удруге постраждати в Римі.” Видіння щезло, і апостол вернувся до міста, зрозумівши, що Господь вказує йому zostатись в Римі. Його було схоплено й засуджено на смерть разом з апостолом Павлом. 29-го червня його було страчено, розп'явши на хресті. Апостол Петро ублагав, щоб його було розп'ято до-долу головою, бо вважав себе недостойним прийняти смерть тим способом, яким було розп'ято Спасителя.

ПРОПОВІДНИЦЬКА ПРАЦЯ ДРУГИХ АПОСТОЛІВ

Всі дванадцять апостолів і 70 їх ближніх учнів, усі потрудилися, проповідуючи віру Христову серед юдеїв та інших народів в Азії, Африці й Європі. Всі вони припечатили свою працю мученицькою смертю за виїмком апостола Івана Богослова. Апостол **Андрей**, брат апостола Петра, прозваний Первозваним, проповідував на побережжю Чорного моря. Зберігає переказ, що він відвідав теперішню Україну й на горах київських над Дніпром поставив хреста. Своїм учням він сказав, що тут колись засіє благодать Божя, що тут повстане велике місто й буде побудовано багато церков. За свою проповідь апостол Андрей прийняв мученицьку смерть в місті Патрах у Греції. Його було розп'ято на хресті.

Апостол **Яків** стояв на чолі християнської громади в Єрусалимі. Його дуже поважали не тільки християни, але й юдеї, і народ називав його Яковом Праведним. Та члени синаєдріону, скориставшись з того, що колишній проконсул відїхав, а новий ще не прибув, рішили примусити апостола Якова прилюдно відректись Христа і, коли б він того не зробив, то вбити його. На свято Паски 62-го року по Рож. Хр. вони скликали народ біля храму, звели апостола Якова на самий верх і зажадали, щоб він відрікся. Але апостол почав голосно славити Спасителя. Тоді його скинули з вер-

ху, і юдейські фанатики почали побивати апостола камінням. Апостол упав, але молився за своїх мучителів, кажучи: “Господи, прости їм, вони не відають, що чинять.” В той час один сукнарь підскочив до нього і забив важким вальком (важким деревляним молотом, уживаним при виробі сукна).

Апостол **Іван Богослов**, наймолодший з учнів Ісуса Христа, найдовше прожив на землі й дожив до 105 років віку. Господь, розпятий на хресті, доручив його опіці свою матір, Пречисту Діву Марію, і апостол Іван опікувався Нею аж до Її блаженного успення в 47-ім році по Різдві Христовім. Тоді він залишив Єрусалим і переселився до Малої Азії, обравши місцем свого побуту Ефес, звідки він робив подорожі по різних малоазійських областях. Він пережив переслідування християн за Нерона, а за цисаря Доміціяна його викликано було до Риму, де різними муками змушувано відріктися віри в Христа. Але Господь чудом врятував його. Тоді Доміціян заслав апостола Івана на майже безлюдний острів Патмос біля берегів Малої Азії. Тут він написав по Божому натхненню пророчу книгу “Апокаліпсис або Відкриття” про майбутню долю Церкви Христової й усього світу. Визволений з заслання по смерті Доміціяна апостол повернувся до Ефесу. Тут він ознайомився з трьома Євангеліями апостолів Матвія, Марка й Луки і написав у доповнення четверте Євангеліє, присвячене головно науці Спасителя про глибокі й високі таємниці св. Трійці, іскуплення, втілення і причащення. В останні роки свого життя апостол любив повторювати тільки одне поучення: “діти мої, любіть один одного.” Коли його запитували, чому він повторює все одне й те саме, він відповідав: “це є найнеобхідніша заповідь, коли ви її виконаєте, то весь закон Ісуса Христа виконаєте.” Взагалі серце апостола було повне любови до людей.

ДОЛЯ ЄРУСАЛИМУ Й ЮДЕІВ

Вже за кілька десятків років сповнилися слова Ісуса Христа, передані в Євангеліях Матвія і Луки, про те, що Єрусалим, який не визнавав пророків і віддав на муки й смерть на хресті свого Месію, буде оточений і обложений

ворогами, та що на його місці не залишиться камінь на камені. Юдеї, вважаючи себе за народ вибраний, ніяк не могли помиритись з думкою про втрату своєї незалежності і з пануванням над ними поган-римлян. Вони ненавиділи римлян, і ті ненавиділи їх взаємно, поводитися з ними жорстоко й зневажали їх релігійне почуття. Юдеї вірили, що з'явиться Месія, який увільнить їх, і з напруженою нетерпеливістю дожидали його приходу. Серед них повстала партія так званих зилотів, яка хотіла зробити проти римлян повстання і скинути римську владу. Останній римський проконсул Флор, чоловік жорстокий і користожадний, до краю загострив відносини. Коли в 67-ім році з його наказу римські воїни увійшли до храму, щоб пограбувати його скарби, юдеї не витримали. Вони узброїлися й оточили римську залогоу в храмі. Голод примусив римлян скапітулювати і піддатися на почесних умовах. Але юдеї не дотримали умови й винищили римську залогоу. Слідом за тим почалося повстання по цілій Палестині, і римлян скрізь побивали поголовно. До Палестини було вислано військо з сусідньої Сирії, але воно було нечисленне, і юдеї його побили.

Цей успіх завернув юдеям голову, і вони вважали, що вже виграли справу. Але гірко помилились. Могутчий гордий Рим не міг подарувати юдеям такої образи. Цісарь Нерон вислав до Палестини свого найкращого начальника Веспасіяна з великим військом. Римляни, вступивши до Палестини, з неублаганою жорстокістю мордували юдейське населення, не жаліючи ні статі, ні віку. Веспасіян підступив до Єрусалиму. Підчас походу прийшла вістка про смерть Нерона, і військо проголосило Веспасіяна цісарем. Веспасіян виїхав до Риму й залишив кінчати війну свого сина Тита. До Єрусалиму збіглося з усього краю більше двох мільйонів люду, і це погубило місто. Тит щільно обложив Єрусалим з усіх боків, так що ні увійти до міста, ані вийти з нього не було ніякої змоги. В обложеному місті почався страшний голод. Матери їли власних дітей. Почалися хвороби, і кожного дня десятки трупів викидали з міських мурів. Дехто не витримував мук голоду й тікав просто до римського табору. Але римляни розпинали втікачів на хрестах, так що скоро круг міста виріс цілий ліс

хрестів з розп'ятими на них юдеями. Нарешті після довгих, але безплідних переговорів, Тит наказав загальний штурм. Після розпучливої оборони місто було взяте (в 70 р. по Різді Христовому і зруйноване. Юдеї ставили розпучливий опір, і кожну вулицю, кожен будинок треба було здобувати в бою. Хоча Тит наказав берегти Єрусалимський храм, але почалася пожежа, і храм загинув в полуміні. Сам Тит вжахнувся, побачивши, які твердині було здобуто, і не прийняв звичайних поздоровлень, вважаючи себе лиш за знаряддя Божого гніву.

Підчас облоги та штурму загинуло більше мільйона юдеїв, і не так від римської зброї, як від голоду та хвороб. Десятки тисяч юдеїв було виведено до Риму будувати тріумфальну браму в честь Титової перемоги. 700 найвродливіших юдейських юнаків ішли за колесницею Тита підчас його тріумфу, а потім їх усіх, разом з тими, що будували браму, кинуто на поталу диких звірів на арені цирку.

Але це ще не був кінець страждань юдеїв. Років за 65 вони знову повстали під проводом фанатика Бар-Кохби. Римляни скоро приборкали це повстання, і цісар Адріян наказав зруйнувати Єрусалим до щенту і пройти плугом по вулицях на ознаку повної й остаточної руїни. На місці, де стояв Єрусалим, було zaloжено римську колонію під назвою "Елія Капітоліна." Юдеям заборонено під страхом смерти наближатись до руїн колишньої своєї столиці. Вони розсіялися по всьому світу й живуть у цьому розсіянні досі. Так справдилися слова Ісуса Христа про Божу кару над юдейським народом за те, що він переслідував своїх пророків.

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ХРИСТІЯН ПОГАНАМИ

Основною причиною переслідування християн в римській імперії була глибока різниця між поганським і християнським світоглядом. У римлян на першому місці стояв культ держави; вони схилилися перед інтересами держави і всім, що було з нею звязане, перш за все перед державною владою й державною релігією. Христова наука нав-

чала, що “царство Боже — не від миру цього,” що чоловік повинен думати не про земні інтереси, а про спасіння душі. Поганський світ потопав у розкошах, у розпусті, у неморальності. Але його добробут полягав на праці невільників, рабів, яких не вважали за людей і поводитися з ними жорстоко. Християнство вчило, що всі люди браття, що вони повинні жити між собою в братерській згоді та любові, не робити нікому зла й покірно зносити зло від других, терпіти переслідування в глибокій вірі, що за це їх нагородить Господь спасенням душі й вічним життям. Погани просто не розуміли християн, вважаючи їх за якусь безглузду темну секту, небезпечну для держави й для громадського ладу: християни не визнавали поганських богів, не брали участі в поганських релігійних обрядах і церемоніях, не приносили жертв богам, що вважалося за образу цісарської влади, а виконували якісь свої, незрозумілі для поган обряди. Хоч римські закони й не забороняли інших релігій й культів, але християнська релігія здавалася занадто підозрілою, а побожне моральне життя перших християн було для поган немов живим докором за їх власну розпусту. Зпочатку християн вважали за якусь юдейську секту, але самі юдеї не тільки одрікалились од усякої спільності з християнами, але й ставилися до них вороже і виставляли їх в очах влади як людей небезпечних для ладу й спокою в державі. Й чим швидче та ширше розповсюджувалося християнство, тим небезпечнішим ставало воно в очах прихильників поганської релігії. Храми ставали пустою, жерці (поганські священики) позбувалися своїх доходів, жертвне мясо не знаходило собі покупців. Це все страшенно озлоблювало поган, настроювало проти визнавців Христової віри й було причиною лютих переслідувань, які почалися в другій половині I-го віку по Різдві Христовому й тяглися з перервами аж до початку IV-го століття.

Переслідування визначалися крайньою жорстокістю й потягали за собою тисячі й десятки тисяч жертв, замордованих з нелюдською жорстокістю. Але християни йшли на муки й на смерть, не відрікаючись Христа; їх віра давала їм надлюдську силу в перенесенні страждань, і ніякі

муки не могли їх зломити. Їхні страждання робили глибоке вражіння на суспільство й прихилили на їх бік усе, що було серед того суспільства кращого й благороднішого. Переслідування не тільки не зменшували числа ісповідників Христової віри, але ще й збільшували їх. І перемога залишилася остаточно за християнством.

Для зручності огляду звичайно ділять переслідування (гонення) християн римською владою на три періоди або доби: 1) перший, за часів Нерона і Доміціяна, який припадає на перше століття по Різдві Христовім; 2) другий, який припадає на друге століття, і 3) третій, який припадає на третє і початок четвертого століття.*) В першому періоді переслідування відбувалися з мотивів політичних: християн переслідувано як визнавців релігії шкідливої для держави. То слабнучи, то зростаючи на силі знову, переслідування відбуваються за панування майже всіх цісарів II-го століття. В третьому періоді переслідування носять особливо жорстокий характер і мають метою повне знищення християнства в межах римської імперії.

ПЕРШИЙ ПЕРІОД

Цісар Нерон був властиво кажучи ненормальною, психічно хворою людиною. Він був учнем і вихованцем відомого філософа Сенеки, який визначався високо моральним життям і таким же гуманним поглядом на людські відносини. Але ставши цісарем, Нерон вийшов зпід впливу Сенеки (пізніше він засудив його на смерть) і попав під вплив людей, які підхліблювали йому, запевняючи, що з його був великий артист і поет. Нерон почав виступати прилюдно в ролі співця і висловлював жаль, що йому не довелося бачити пожежі великого міста. Услужливі підхлібники зробили йому цю приємність, наказавши, за його мовчазною згодою, підпалити Рим. Місто в значній мірі вигоріло, а Нерон насолоджувався картиною пожежі, дивлячись на неї

*) Ідучи хронологічно, переслідування відбувалися за панування цісарів: Нерона (64-68 роки), Доміціяна (81-96), Трояна (98-117), Антоніна (138-161), Марка Аврелія (161-180), Септимія Севера (193-211), Максиміяна (235-238), Доція (249-252), Валеріяна (253-260), Авреліяна (270-275) і Діоклітіяна (284-305).

з ганку своєї палати. Одначе народ, до якого дійшли чутки, що пожежа сталася за згодою цісаря, обурився й Нерону загрожувало повстання. Тоді він, щоб одвернути від себе народний гнів, рішив скинути вину на християн, нібито вони підпалили місто. Християн почали хапати, обливати смолою, привязували до дерев і підпалювали в розкішних садах царського палацу підчас гулянок, на яких народ гостили цісарським коштом. Інших християн зашивали в звірячі шкіри й випускали на них диких звірів на арені цирку. Знов же інших розпинали на хрестах і просто вбивали різними способами. І підбурювана цісарськими агентами юрба тішилася з їхніх мук. Але християни, керовані апостолами й єпископами, виявили надзвичайне геройство і твердість, переносючи всі муки, і їх мучеництво тільки скріпило церкву Христову. За цього переслідування прийняли в Римі, як уже згадано, мученицьку смерть апостоли Петро і Павло.

Переслідування припинилися зі смертю Нерона, який упав жертвою змови серед війська, але відновилося за цісаря Доміціана, людини жорстокої й підозрілої. Він уважав християн за одну з юдейських сект і добачав небезпеку від них для своєї влади, бо наслухався, що юдеї дожидають приходу Месії з роду Давидового, а християни дожидали другого приходу на землю Ісуса Христа. Домікіян, розпочавши переслідування християн, звелів арештувати в Палестині всіх нащадків царя Давида і привести їх до Риму. Але він переконався, що то люди прості й бідні з мозолями на руках від тяжкої фізичної праці, а з розмови з ними побачив, що вони дожидають небесного, а не земного царства. Та проте Домікіян не припинив переслідування. Він стратив цілий ряд значних і заможних християн, бо по закону майно страчених мало йти в користь цісаря. Він же заслав на острів Патмос апостола Івана Богослова.

ДРУГИЙ ПЕРІОД ПЕРЕСЛІДУВАНЬ ЗА ПАНУВАННЯ ТРАЯНА І МАРКА АВРЕЛІЯ

Цісарь Траян на самім початку свого панування видав закон, який забороняв усі таємні товариства й сходи.

Тому що християни ще за попереднього цісаря мусіли скривати місце своїх богослужбових відправ і взагалі своїх сходин, римська влада склала про них погляд як про людей небезпечних для держави. Правителі окремих областей імперії взяли на основі цісарського наказу переслідувати християн. Але виявилося, що число християн так зросло, що вже не було змоги виконати наказу. Один з правителів у Малій Азії, **Пліній Молодший**, небіж (своє) відомого вченого, прислав Траянові обширну доповідь, в якій докладно змалював віру й життя християн, їхні молитовні, і висловив свою думку, що в християнській вірі він не доглянув нічого злочинного або небезпечного для держави, за винятком "темних і грубих забобонів." Через те Пліній запитував, як він має чинити: чи карати християн за саму їх приналежність до християнської громади, чи тільки тоді, як кого з них буде обвиновачено в якомусь певному злочині? У відповідь на запит Плінія цісар Траян видав закон, що вже сама приналежність до християнства є державним злочином і має каратись смертю. Але вважаючи на велике число християн в імперії, суворість закону зм'ягчалася поясненням, що влади не повинні вишукувати християн і приймати анонімних на них доносів; але тоді, коли хто починав судове доходження проти християн, і як що обвиновачені одмовлялись віддавати пошану ідолам, тоді таких треба було судити й карати. Але і в такій зм'ягченій формі закон Траяна мав тяжкі наслідки для християн. Правителі провінцій тягли християн до суду й карали їх смертю. Тоді прийняв мученицьку смерть св. Климент, папа (єпископ) римський.

Цісар **Марк Аврелій** був сам філософ і належав до стоїків, які не визнавали безсмертя душі, і сам провадив суворе моральне життя. Але на християн він дивився як на людей забобонних і впертих фанатиків. Він з погордою ставився до їх віри в життя за гробом і до тієї радості, з якою вони йшли на смерть в ім'я Христа. Він уважав їх шкідливими для держави і видав закон, який наказував вишукувати християн і тортурами змушувати їх зректися своєї віри й поклонитись ідолам; впертих наказувалося мордувати до смерті. Переслідування, яке почалося на

основі цього закону, було особливо жорстоке вишуканістю різних способів тортур і загальним числом жертв. Але християни, як і давніше, виявили неймовірну твердість у перенесенні найтяжчих тортур. Навіть діти пененосили жахливі муки з твердістю, яка вражала всіх. Серед мучеників, які особливо постраждали в Ліоні (в Галлії), особливо визначилися молодий хлопець **Понтін** і його сестра **Блондіна**. Підчас гонення на християн за Марка Аврелія загинув смертю мученика св. **Юстин Філософ**, християнський апологет, себ-то оборонець, який писав апології — оправдання християнської віри від злосливих клевет і вимагав від цісаря справедливості і законної оборони.

ТРЕТІЙ ПЕРІОД — ПАНУВАННЯ ДЕЦІЯ, ВАЛЕРІЯНА І ДІОКЛІЦІАНА

В третьому періоді особливо жорстокі переслідування перетерпіли християни за панування **Деція і Валеріяна**. Цісарь Децій був людина жорстокої вдачі. Він дався намовити, що християни — найгірші вороги держави, і видав 250 р. наказ, щоб усі християни без виїмку виконували обряди поганської віри й мали явитись в певно призначеній годині до представників влади й принести жертву ідолам. Хто не погоджувався, мав бути відданий на тортури. З особливою лютістю переслідувано духовенство. Деякі єпископи тікали в пустиню разом зі своєю паствою, щоб зберегти її від мук і смерті. З такою ж лютістю переслідував християн і наслідник Деція, цісарь **Валеріан**. В часах його гонення перетерпіли мученицьку смерть св. Кипріяна, єпископа картагінський, єпископ Діонісій Александрійський, Сикст єпископ Римський і діякон Лаврентій, живцем спалений на розжарених залізних кратах.

В 284 році цісарем став **Діокліціан**. Свідомий труднощів правити самому такою обширною державою як римська імперія й охороняти її від нападів варварських народів, Діокліціан призначив собі трьох помічників, поділивши з ними владу: свого зятя **Галерія** він зробив своїм соправителем на сході, а західні провінції поділив між **Максиміаном Геркулом** і **Констанцієм Хлором**. Галерій був запеклий ворог християн. Він намовив Діокліціана видати ряд наказів,

які мали метою знищити християнство до щенту. Було пущено в хід найжорливіші тортури, щоб змусити християн відступитись від своєї віри. Цілі міста, заселені християнами, нищено й руйновано без жалю. “Коли б у мене, писав свідок цих страхіть **Лактанцій**, були сотні уст і залізні груди, то й тоді б я не міг вичислити всіх родів мук, яких зазнали вірні.” За цього переслідування прийняли муки й смерть серед інших нечислених мучеників св. великомученик **Юрій Переможець**, святі великомучениці **Катерина** і **Варвара**. В 305 році **Діокліціян** покинув правління, за його прикладом пішов і **Максиміян Геркул**. Цісарську владу на сході переняв **Галерій**, а на заході **Констанцій Хлор**.

КОСТЯНТИН ВЕЛИКИЙ. ХРИСТІЯНСТВО СТАЄ ДЕРЖАВНОЮ РЕЛІГІЄЮ

Цісарь **Костянтин Великий** був сином **Констанція Хлора**, що правив **Галлією** й **Британією**. Мати його **Олена** була християнка. **Констанцій Хлор** не переслідував християн, він бачив, що християни вірні й чесні слуги держави і охоче брав їх до війська та призначав на різні державні посади. В той час як на сході християни переживали страхіття переслідувань, в провінціях, що були під **Констанцієм Хлором**, вони тішилися повним спокоєм. **Костянтин Великий** 18-літнім юнаком був узятий до двору як закладник і жив при ньому в **Нікомідії**. Тут він на власні очі бачив увесь жак переслідувань християн і сповнився відразу й огидою до цих переслідувань та співчуттям і симпатією до жертв цих переслідувань. Коли **Діокліціян** відмовився від влади, **Костянтин** повернувся до **Галлії**, і в 306 р., по смерті **Констанція Хлора**, легіони проголосили його цісарем.

Костянтин був цісарь енергичний, войовничий, великого розуму, щедрий і доступний для всіх. Він мав широкі політичні плани, мріяв про об'єднання всіх частин імперії під своєю владою. Але йому довелося витримати зпочатку тяжку боротьбу з **Максиміаном Геркулом**, що затримав був за собою владу на сході. **Костянтинові** допоміг у цій боротьбі його зять **Ліццій**, який розгромив військо **Максиміана**, і сам **Максиміян** поляг у цій війні. Але в Римі сидів

Його син **Максенцій**. Костянтин у рішучім бою над Тибром розбив легіони Максенція, який наложив у' цім бою головою. На передодні бою Костянтин побачив, як на чистому небі засіяв знак хреста, і кругом його напис: Цим переможеш!" А вночі з'явився йому сам Спаситель з прапором у руці, і на прапорі був хрест. Вказуючи на хрест, Спаситель сказав, що під знаком хреста Костянтин переможе в боротьбі. Коли військо Костянтина, яке складалося в більшості з християн, довідалося про це, воно вирушило в бій з великим одушевлєнням під знаменем хреста і перемогло, не вважаючи на свою меншу численність в порівнянні з легіонами Максенція.

Костянтин став тепер єдиновладцем в імперії, маючи своїм помічником Ліцінія, який правив сходом. Ще перед своєю перемогою над Максиміаном Геркулом і Максенцієм Костянтин разом з Ліцінієм оголосив 311 р. в Мілані свій славний едикт про заборону переслідувати християн. Після перемоги він оголосив другий едикт 313 року, яким наказував повернути християнам забрані у них храми і все нерухоме майно. Потому почав поступнево переводити в життя реформи, які привертали християнам усі громадянські права, закріплюючи за християнством повну свободу й завершилися фактичним визнанням за християнською вірою становища державної релігії. Мудрий цісар не хотів наражати проти себе прихильників старої поганської віри рішуче, він не позбавляв їх прав і привилеїв, але старався всіми способами нахилити їх до добровільного прийняття християнства. Він скасував смертну кару через розп'яття, як образливу для християнського почуття, наказав скрізь святкувати неділю; християнські храми було увільнено від податків, а духовенство від виконання громадської служби і відбукання повинностей; єпископам надано право вступатися за всіх покривджених, відвідувати тюрми і переглядати судові справи й вироки; було заборонено приносити прилюдно жертви поганським богам; християн офіційно допущено до найвищих посад у державі. Все це високо підносило становище християнської віри й надавало їй значіння релігії пануючої, державної.

Але Костянтину довелося витримати ще одну — от-

верту, вже остаточну боротьбу за владу з своїм власним зятем Ліцінієм, який правив на сході. Ліціній не дуже був прихильний до християн, йому було не до вподоби, що християни скрізь шанують Костянтина і спочивають йому. Він почав помалу обмежувати християн і був готовий почати отверте їх переслідування. Відносини між обома цісарями загострилося, і дійшло до отвертої між ними війни. Обидві сторони — християнська і поганська — ясно здавали собі справу, що від вирішення війни залежить доля християнства в імперії, тому християни гаряче молилися за перемогу Костянтина, а погани приносили жертви ідолам за Ліцінія. Війна скінчилася рішучою перемогою Костянтина в бою під Адріанополем (323 р.). Ліціній поляг у бою, Костянтин став єдиновладним цісарем.

Бачивши, що Рим залишається ще осередком поганства і його традицій, Костянтин рішив перенести столицю на схід і в 328 р. здійснив свій намір, заложивши осередок держави на берегах Босфору, у Візантії, яка дістала з того часу ім'я Костянтинополю. Цісарь почав енергійно розбудовувати нову столицю, ставити палати, державні будинки, храми. За короткий час Костянтинополь зробився великим, пишним та людним містом, осередком політичного, духового і торговельного життя.

В ділі християнізації римської держави великі заслуги поклала і мати цісаря **Олена**. Вона поїхала до Палестини і там в Єрусалимі, якому повернуто його старе ім'я, її стараннями було розшукано хрест, на якому Спаситель перетерпів смерть. Це віднайдення хреста було великим святом для всього християнського світу, і в пам'ять цієї події було установлене свято Воздвиження Чесного Хреста, яке ми святкуємо й нині 27-вересня (14-го за старим календарем). Олена збудувала храм на місці Голгофти, на Глеонській горі, у Вифлеємі та в других місцях, пам'ятних подіями зі Старого і Нового Заповіту. Православна Церква шанувала Олену ім'ям Рівноапостольної й прилучила до числа святих. Так само й Костянтина вшановано ім'ям Рівноапостольного і святого. Помер Костянтин 21-го мая 337 р. Пам'яткою особливої опіки Костянтина над життям християнської Церкви було скликання ним I-го Вселенського Собору в Нікеї 325 року.

ЕРЕСІ Й РОЗКОЛИ В ХРИСТІЯНСЬКІЙ ЦЕРКВІ Й БОРІТЬБА З НИМИ

Поки християни були переслідувані, вся увага керівників і вчителів Церкви була звернута на те, щоб оборонити й захистити вірних, доводячи урядові, що християни зовсім не є небезпечні для держави, що вони чесно й вірно виконують державні закони й обов'язки, які накладає на своїх громадян держава.*) Але вже й тоді, в 2-му та 3-му століттях, доводилося Церкві виступати проти тих віроучителів, які викривлювали чистоту церковної науки, — як вона була установлена апостолами, й закаламучувала спокій життя Церкви. Дуже бо рано почали з'являтися в Церкві вчителі, які примішували до християнської науки зовсім чужі їй погляди, запозичаючи їх від інших релігій, таких як юдейська, поганська, т. зв. релігія Зороастра, яку визнавали перси. Вже тоді явилася потреба точніше виложити й сформулювати основи християнського учення (догму), щоб запобігти всяким збоченням, ухилам від нього.

Дуже рано появляються серед християн ересі й розколи, які вносять заколот і спокушають людей, ще не зовсім твердих у вірі або не зовсім певних. Під назвою “ересь” звичайно розуміють вчення, яке порушує самі основи, догми християнства; “розколами” називають зміни в практиці церковного життя, в обрядах або в устрою Церкви, які виникають з порушенням церковної дисципліни і провадять до відділення від Церкви. Причиною ересей та розколів були, як тільки що зазначено, впливи чужих релігійних понять — юдейських, поганських, різних східних релігій, з якими зустрічалися християни. Не малу роль відіграв при цьому й нахил греків до філософських міркувань та спорів. Цей нахил виявили особливо люди в душі і в поглядах грецької (еллінської) культури, яка була поширена на сході, в Азії та в північній Африці (в Сирії та в Єгипті). На боротьбу з цими ересями та за установлення правдивого розуміння засад християнської віри Церква мусіла витратити багато зусиль. Цілі століття, від 4-го до 8-го, пройшли під знаком цієї боротьби. В цій боротьбі за чистоту християнської науки прославилися найбільше святі отці й учителі Церкви:

*) Цих оборонців зовемо апологетами. Найвизначнішими серед них були: Кодрат єпископ Аменський, Юстин Філософ, Климент Александрійський і Ориген.

Атанасій Великий єпископ Александрійський (297-373), св. **Василій Великий** єпископ Кесарії (330-379) і св. **Григорій Богослов**, єпископ Константинопольський (329-390). Щоб покласти край заколоту в Церкві, що його викликав своєю ересею Арій, цісар Костянтин скликав у 325 році I-ий Вселенський Собор.

ПЕРШИЙ ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОБОР

Арій був вихованцем Антіохійської школи, яка відзначалася стремлінням погодити догмати християнської віри з вимогами людського розуму. Це вело до викривлення самих основ християнської віри, бо в науці про Бога та Його відносини до людей не все можна збагнути і обхопити людським розумом; є такі таємниці, що їх доводиться приймати лиш вірою. Антіохійська школа піддала сумніву догмат єдності Божої істоти і держалася погляду, що лиш один Бог Отець єсть дійсно Бог, а Син Божий і Святий Дух, хоч являються найвищими духовними істотами, по суті є творінням Бога в часі, вони підпорядковані Богу-Отцю й не є вічні. Арій перейшов до Александрії єгипетської, де дістав сан пресвітера й визначився як учений богослов і красномовний проповідник. Він був дуже ображений, коли по смерті єпископа александрійського на єпископську катедру обрано було не його — Арія, а пресвітера **Александра**, людину маловчену, але тверду в вірі й високих чеснот у житті. З цим Арій, людина горда й самопевна, ніяк не хотів примиритись і почав вступати з єпископом у суперечки, щоб довести свою над ним перевагу в науці. Він став отверто проповідувати, що Син Божий не є народжений одвічно з істоти Бога Отця, але створений Ним у часі; Він є вищий над усіма створеними істотами, але не є рівний з Богом і не є вічний. Скликаний єпископом Александром місцевий собор єпископів засудив учення Арія й виключив його з кількома його прихильниками з Церкви.

Арій подався тоді до Антіохії й заапелював звідти до єпископів проти ухвали александрійського собору. Одні з єпископів висловились проти Арія, другі — товариші Арія по антіохійській школі — взяли його сторону. Наука Арія

стала дуже скоро поширюватись, скрізь почалися завзяті спори й суперечки, і в Церкві повстав заколот. Часом доходило до бійки і до кровопролиття. Тоді цесарь Костянтин рішив полагодити справу, скликавши загальний-вселенський собор єпископів християнського світу. Він оповістив про це всіх єпископів, заявивши, що всі видатки бере на кошт держави. Собор відбувся в малому місті Нікеї недалеко від Костянтинополя на Малоазійському побережжі.

Зіхалося всього 318 єпископів, а з ними приїхало ще багато священників і діаконів, всього зібралося коло 2,000 людей. Серед них було чимало таких, що ще недавно були переслідувані й мучені за віру й на своїм тілі носили живі сліди перенесених ними тортур. Собор відкрив 20 травня 325 р. в одній з зал своєї палати сам цесарь. Він звернувся до зібраних з промовою, прохаючи уважно розглянути причини церковного роздору, обміркувати й полагодити мирним способом усі суперечки. Запрошено було на засідання Собору й Арія. Члени Собору поділилися на дві нерівні групи. Величезна більшість була настроєна неприхильно до науки Арія. На чолі її станув Александер, єпископ Александрії, і молодий архідіакон Атанасій, його майбутній наступник на єпископській катедрі. Прихильники Арія складали невелику групу — всього 20 єпископів. На чолі їх стояв Євсевій, єпископ Нікомидії. Після довгих і гарячих суперечок узяв гору правобіжний напрям, і вчення Арія було відкинуте й засуджене. Собор ухвалив коротке визнання (символ) віри з семи членів, у яких точно і ясно сформульовано основи християнської науки про першу і другу особи Святої Тройці:

“Вірую в єдиного Бога Отця Вседержителя, Творця всього видимого і невидимого, і в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, родженого від Отця, попереду всіх віків, світло від світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, не створеного, одноістотного з Отцем, через якого все сталося. Він ради нас людей і для нашого спасення зійшов з небес і тіло прийняв від Духа Святого і Марії Діви і став чоловіком. І розпятий був за нас при Понтійському Пилаті, і страждав, і був похований. І воскрес на третій день, як було написано. І вознісся на

небо, і сидить праворуч Отця. І знову прийде у славі судити живих і мертвих, і Царству Його не буде кінця.”

Всі єпископи підписали ухвалу (крім двох), хоч, як виявилось потім — не всі зробили це щиро. Цісарь скріпив постанову і надав їй характер державного закону. Арій і два його прихильники були заслані. Одначе аріянська срьєсь не зникла так скоро, вона знайшла собі сильного покровителя в особі Костянтинового наступника **Констанція** (337-361 р.); якийсь час, як далі побачимо, вона запанувала була в самім Константинополі, і православним довелося терпіти від аріян переслідування.

ЮЛІАН ВІДСТУПНИК І КОРОТКА РЕАКЦІЯ ПОГАНСТВА

Не вважаючи на великі успіхи християнства і його перемогу, поганство далеко ще не було знищене й мало багато прихильників, які дожидали лиш слушного часу, щоб вернути поганству його колишнє становище. Сприятливий для цього момент настав, здавалося, скоро по смерті Костянтина Великого. Його наслідник Констанція не мав дітей і рішив передати трон своєму небожеві Юліану, вихованому під впливом поганської філософії, яку він студіював в Атенах. Його поганські вчителі зуміли прищепити йому любов до старинної культури. Юліан скривав свої поганські симпатії перед дядьком-християнином і удавав з себе вірного сина християнської Церкви, але в глибині душі мріяв, що коли зробиться цісарем, то поверне поганству його колишню могутність. І от слушний час настав. Призначений правителем Галлії, Юліан, спираючись на сильну ще поганську партію і на військо, проголосив себе цісарем і вирушив на Константинополь. Це так вразило Констанція, що він вмер від потрясіння, і Юліан без перешкод вступив на трон (361 р.). Вважаючи, що тепер настав час здійснити свої плани, Юліан приступив до переведення їх в життя. Він не забороняв християнства отверго, але старався саме поганство зреформувати в християнському дусі. Він відновив поганський культ, але наказував жерцям провадити строге моральне життя, закладати шпиталі для хворих і притулки для вбогих, поясняти міти про богів в

дусі віри в єдиного Бога-творця. Юліян старався власним прикладом заохочувати людей до виконання його наказів. Але його старання не мали успіху. Поганство віджило свій вік і згубило вже всяку принаду в очах громадянства. Самі жерці сміялися в душі з Юліяна, коли він приносив богам жертви і виступав з промовами про велич і красу поганського культу. В 363 році Юліян пішов походом на Персію, але в рішучім бою був розбитий. Тяжко поранений, вмираючи на полі битви, він вигукнув: "Ти переміг, Галилеянинне!" З його смертю вмерла і справа відродження поганства. Християнство запанувало знову, поборюючи всі внутрішні суперечки, а Юліян перейшов до історії з іменем Апостата (відступника).

ДРУГИЙ ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОБОР

Єресь Арія пустила глибоке коріння серед християнського світу, і з неї послідовно виникла як її логичний наслідок друга єресь, яку проповідував **Македоній**, єпископ Костянтинопольський. Він став навчати, що так само як Ісус Христос, не є Богом і Дух Святий, друге лице (іпостась) Святої Тройці: Дух Святий, учив Македоній, є лиш силою Божою, служебною, підлеглою Отцю і Сину. По смерті Костянтина Великого, за панування його наступників, аріянська наука поширилася настільки, що всі храми в столиці опинилися в руках аріян. Коли правовірні християни закликали св. Григорія Богослова, єпископа Сасімського, для боротьби з єресью Македонія, то святитель мусив улаштувати собі храм в приватному домі. Його натхнені проповіді звернули на себе увагу цілого міста, і цісарь **Теодосій Великий** затвердив його вибір на катедру архієпископа Костянтинопольського. Спори про істоту Св. Духа обхопили всю столицю, люди сперечались на вулицях, і не раз доходило до бійки.

Щоб заспокоїти схвильовані уми, цісарь Теодосій за порадою св. Григорія Богослова скликав 381 р. в Костянтинополі Другий Вселенський Собор. В цьому соборі взяло участь 150 єпископів. Собор одночасно засудив науку Македонія і вніс доповнення до Символу Віри в семи членах,

з яких головним був 8-ий, де було сказано, що ми віруємо "і в Духа Святого, Господа животворящего, що від Отця ісходить, що Йому належить рівне з Отцем і Сином поклоніння і славлення, що говорив через пророків." В останніх членах Символа (всього 12) говорилося про Церков, хрещення, воскресення мертвих і будуче життя. Після 2-го Вселенського Собору аріяństwo перестало порушувати спокій церковного життя, хоча ще не зникло остаточно: на аріяństwo на вернулися готи, які на руїнах Західної Римської Імперії заклали свою державу, опанували Рим і держалися в Італії до половини VI віку.

УПАДОК МОРАЛІ СЕРЕД ХРИСТІЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В IV СТОЛІТТІ І БОРІТЬБА З НИМ СВЯТИХ ІОАНА ЗОЛОТОУСТОГО І АМВРОСІЯ МЕДІОЛАНСЬКОГО

Зміна становища Християнської Церкви в першій чверті IV віку, коли з переслідуваної вона зробилася релігією державною, дуже позначилися й на моралі суспільства, і то не завжди корисно. Поки християństwo терпіло жорстокі переслідування, поки за визнання Христової віри доводилося терпіти муки й смерть, доти до християństwa горнулися найкращі елементи суспільства й героїчно витримували муки за свою віру. Коли християнська Церква стала пануючою в державі, до неї наплило багато людей зпоміж поган, які міняли віру не з переконання, а за для матеріальної користи, задля службової кар'єри. Наплив людей по суті чужих християнству дуже обнизив моральний рівень всього християнського суспільства. Аріяństwo і спричинені ним розрухи та суперечки також немало причинилися до упадку моралі. Це викликало з боку керівників Церкви, з боку її правдивих пастирів, необхідність боротись не тільки за чистоту віри, але й за чистоту суспільного життя, осуджуючи всі відступлення від правил і вимог християнської моралі.

В цій боротьбі особливо визначились **св. Іван Золотоустий**, арх. Царьгородський, і **св. Амвросій**, еп. Медіоланський. Іоан (347-407), адвокат з Антіохії, в молодості розірвав зв'язок із світом, пішов у монастир, провів два роки

на самоті в пустині, був викликаний єпископом антіохійським для допомоги в боротьбі з аріяństwом, став пресвітером і визначився як проповідник і опікун усіх убогих. Його натхнені проповіді з'єднали йому ім'я "Золотоустого." Його запрошено до Царьгороду, де імп. Аркадій сприяв вибору Іоана на архієпископа. Він і тут вславився своїми проповідями й філантропійними ділами. Іоан різко осуджував поведінку цариці Євдоксії, яка досягла своїм впливом, що Іоана було скинуто з архієпископства й вислано з столиці. Населення столиці було обурене засланням свого улюбленого архіпастиря. Коли ж скоро потому стався сильний землетрус, то всі побачили в ньому знак Божого гніву й добилися повороту Іоана на його катедру. Але він не перестав прилюдно картати Євдоксію за її недостойне життя і був у друге засуджений на заслання на Кавказ. Святителя провадили пішки закованим у кайдани. Трьохмісячна мандрівка по горах виснажила його сили, й він помер у дорозі в малому місті Коман. Св. Іоан залишив ряд богословських творів і текст літургії, яка й досі відправляється в нашій Церкві з його іменем.

Амвросій Медіоланський (340-397), син префекта Галлії, зрікся адміністративної кар'єри, став єпископом Медіолану (Мілан), боровся з аріяństwом, уславився своєю мужньою поведінкою супроти цесаря Теодосія Великого, заборонивши йому вхід до храму потому, як цесарь казав винищити кілька тисяч мешканців у Солуні за їх бунт. Всесильний цесарь схилився перед заборонаю єпископа і вісім місяців покутував свій гріх, аж доки Амвросій прийняв його знову до церковної спільноти і допустив увійти до храму й причаститися св. Таїн. Амвросій склав відомий гімн: "Тебе, Бога, хвалимо," який співає вся християнська Церква в дні урочистих свят.

ТРЕТІЙ ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОБОР

Тільки що вляглися в Церкві спори, викликані ересями Арія й Македонія, як спокій закаламутили нові т. зв. **христологічні** спори, які розгорілися над питанням про істоту 2-ої Особи Св. Тройці, Ісуса Христа, Сина Божого. На по-

чатку V століття **Несторій**, архієпископ Царгородський, виступив з ученням, що від св. Діви Марії народився чоловік Ісус, в якого вселився Бог-Слово і перебував у нім, як у храмі. Той Чоловік-Ісус, був розпятий, страждав і помер, тому Несторій іменував Ісуса Христа не Богом, а лиш Богоносцем, а Матір Його, св. Діву Марію, називав не Богородицею, а Христородицею. Вчення Несторія викликало обурення населення Царьгороду. Особливо ревно стали в обороні православної догми про 2-гу Особу Св. Тройці царьгородські монахи. Натомість в Антіохії Несторій знайшов собі численних прихильників. Щоб утихомирити розбурхані пристрасти цісарь **Теодосій II** скликав 431 р. в Ефесі 3-ий Вселенський Собор. Участь в ньому взяло 200 єпископів. Особливо гаряче виступав проти Несторіянської науки св. Кирил, єпископ Александрії. Він вияснив, що наука Несторія веде до повного заперечення самих основ християнства, бо коли прийняти, що Ісус Христос не був Богочоловік, то не було звершене іскуплення людського роду від гріха і смерті, бо страждання і смерть звичайного чоловіка не можуть мати значіння іскуплення для всієї людськості.

Собор виніс постанову, що в **Ісусі Христі обидві істоти: Божеська і людська сполучилися вкупі неподільно і незмінно**. Ісус Христос є одночасно досконалий Бог і досконалий чоловік. Догмат про втілення Сина Божого від Пресвятої Діви Марії був сформульований в таких словах: "Визнаємо, що Господь наш Ісус Христос є Син Божий, досконалий Бог, і чоловік досконалий, з душею розумною і тілом; що Він одвічно народжений Отцем по Божеству, і в останні часи Він же самий, нас ради і нашого спасення народився від Діви по чоловічеству, так, що сталося поєднання обох істот, ради котрого ми визнаємо Єдиного Христа і Єдиного Господа."

Наука Несторія була осуджена, його самого було позбавлено сана і вилучено з Церкви. Але прихильники Несторія заклали свою окрему церкву з власним патріархом і єпископами. Їх звуть "**халдейськими християнами**." Вони живуть в Сирії, в долинах Тигра і Евфрата, в Курдистані. Вони зазнали на собі впливу юдейства (шанують суботу), не визнають пошани св. ікон.

ЧЕТВЕРТИЙ ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОБОР

В боротьбі з ересю Несторія деякі з оборонців Православія впали в протилежну крайність і почали твердити, що в особі Ісуса Христа обидві істоти, Божеська і людська, злилися в одну Божеську, яка цілком поглинула істоту людську. На чолі визнаців цієї науки, які дістали назву **монофізитів**, (від грецьких слів “монос” єдиний і “фюсіс” природа), стояв царьгородський архимандрит **Евтихій**. Він навчав, що в особі Ісуса Христа Божя істота поглинула людську, менш досконалу, так як сонце поглинає світло зірок. Одже в Ісусі Христі треба розуміти лиш одну Божеську істоту.

В один час монофізити взяли гору в столиці; на їх боці станув імп. Теодосій II. Проти оборонців Православія почалось переслідування. Його жертвою впав царьгородський архієпископ **Флавіян**, якого з наказу імператора Теодосія закуто було в кайдани і так тяжко мордовано, що він за три дні помер. Але в обороні православія виступив папа римський **Лев Великий**, який вимагав скликати собор для осуду монофізитської ересі. Коли по смерті Теодосія засів **Маркіян**, чоловік його сестри Пульхерії, яка була по стороні арх. Флавіяна, було скликано в 451 р. в місті Халкидоні IV-ий Вселенський Собор.

В соборі взяло участь 630 єпископів. Собор вшанував пам'ять арх. Флавіяна, як мученика за віру, осудив науку Евтихія як ересь, і підтвердив осуд над ересю Несторія. Православний догмат про Ісуса Христа як про Богочоловіка було ухвалено в таких словах: “Ісус Христос єсть істинний Бог і істинний чоловік. По Божеству Він рождається від Отця і в усьому подібний Йому; по чоловічеству Він в часі народився від Пресвятої Диви Марії і в усьому подібний до нас окрім гріха. По втіленні Він має одне лице і дві істоти, злучені в Нім без злиття, незмінно, нероздільно і нерозлучно.”

ПЯТИЙ ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОБОР

Хвилювання і неспокій, внесені в життя Церкви несторіанством і монофізитством, довго не могли затихнути, і

знаменитий цісарь **Юстиніян Великий** (527-565), будівничий собору св. Софії в Царьгороді, щоб заспокоїти уми, скликав по просьбі єпископів, V-ий Вселенський Собор у Царьгороді в 553 році. В соборі взяло участь 165 єпископів. Собор цей не виніс якихсь нових догматичних постанов, але він остаточно осудив аріянську і несторіянську ересі, а також вчення деяких єпископів Сирійської Церкви, які голосили науку подібну до несторіянської (Теодора Мопсуетського, Теодорита Кирського й Іви Едеського).

Сам Юстиніян визнав своє православне ісповідання Божества і чоловіцтва Сина Божого в натхненій молитві, внесеній Православною Церквою до літургії: "Єдинородний Сину і Слово Божий, безсмертний еси! Ти зволив для спасіння нашого тіло прийняти від Святої Богородиці і Вседіви Марії і без зміни стався чоловіком. Ти розпятий був, Христе Боже, і смертю смерть переміг. Ти один еси з Святої Тройці, рівнославлений з Отцем і Святим Духом, спаси нас."

МАГОМЕТАНСТВО

Ще не встиг вгамуватись заколот, який внесли в життя Церкви єресі Несторія і монофізитів, як на сході виросла грізна сила, яка дуже ослабила становище Церкви і взагалі загрозила існуванню самої Візантійської імперії. Це було магометанство (мусульманство або іслам), яке повстало в Аравії й своє ім'я одержало від імени свого провідника Магомета. Аравія на початку VII віку була заселена рядом арабських племен, здебільшого кочових, які жили відокремлено, зберігали свою незалежність і правились своїми родовими старшинами — шейхами. Араби були погани, поклонялись ідолам, обожнювали сонце, місяць і зорі. Мали по кілька жінок. З розселенням по світу жидів і з поширенням християнства вони підлягли деякому впливу жидівських і християнських ідей про єдиного Бога. Найбільшою святиною арабів був камінь Кааба, що впав з неба як звичайний аероліт і зробився предметом особливого культу. Він знаходився разом з цілою купою поганських ідолів у

місті Мекка в південній Аравії, і туди ходили на прощу араби з цілого півострова.

Магомет, чоловік могутньої волі й розуму, арабський патріот, поставив собі метою створити нову релігію під гаслом віри в Єдиного Бога і об'єднати за допомогою релігії всі окремі арабські племена в одне ціле. Замолоду Магомет багато подорожував у торговельних справах по сусідніх з Аравією землях, перебуваючи на службі в одної багатой вдови, яка потім стала його жінкою і перейнялася його ідеями. Зпочатку Магометова проповідь Єдиного Бога була зустрінута вороже прихильниками поганської віри. Особливо вороже поставилися до його мешканці Мекки, які боялися втратити торговельне значіння після того, як до міста перестали б приходити люди на прощу. Магомет мусів 622 р. утік з Мекки до другого міста в Аравії — Медіни і звідти почати завзяту боротьбу з своїми ворогами. З цієї боротьби він вийшов переможцем. Він створив нову віру. Від християн запозичив ідею Єдиного Бога, Творця світу, від жидів узяв їх непримиренну ворожнечу до ідолів. Ісуса Христа шанував Магомет як одного з пророків. Новій релігії Магомет зумів надати ясні й прості засади, зрозумілі для арабів, які стояли ще на низькому щаблі культурного розвитку. Він учив, що душі поляглих у війні за віру йдуть просто до раю, де провадять життя повне грубих, змислових утіх. Він залишив арабам многоженство, заборонив пити вино й їсти свинину, наказав виконувати молитви, омовення, подавання милостині й додержування деяких постів. А головне було — віра в посланництво Магомета, як Божого пророка. Ця віра була сформулована в одному реченні: “нема Бога крім Бога, і Магомет Його пророк.” Віра, яку проповідував Магомет, припала до вподоби войовничим арабам і натхнула їх до завоювання сумежних земель і до підбою сусідніх народів. Вона дала їм войовниче завзяття, навчаючи, що не треба боятись смерті, бо смерть в бою за віру в ім'я єдиного Бога буде нагорожена райськими розкошами. Окремі вислови Магомета були зібрані вже по його смерті й приведені в певну систему в одній книзі, в т. зв. **Корані**.

Вже за життя Магомета вся Аравія визнала його своїм

вождем і пророком, була об'єднана і готова до війни. Магомет почав ладитись до походу, але тут його захопила смерть (632 року), і війну провадили вже його наступники, "каліфи" Абубекр і Омар. Натхнені релігійним фанатизмом, не боячись смерті, араби завоювали по черзі Сирію, Єгипет, Палестину, Персію, Вірменію й цілу північну Африку. На сході вони підбили собі Туркестан і доходили до границь Китаю й Індії, на заході завоювали Іспанію й вдерлись були до південної Франції, але їх одбив вождь Франків Карл Мертел і відкинув назад за Піреней.

Арабські завоювання обернули в руїну цвітучі й густо заселені землі. В Александрії загинула славнозвісна бібліотека Птолемеїв, зложена ще за 300 років перед Різдом Христовим. Каліф **Омар** звелів її спалити на тій підставі, що "коли в книжках бібліотеки написано те саме, що й в Корані, то вони непотрібні, коли ж щось інше, то вони шкідливі." Три православні патріярхати: Єрусалимський, Антіохійський і Александрійський були спустошені, й церковне життя в них завмерло. Єрусалим був урятований від зруйнування завдяки патріярху Софронію, який здав місто Омарові, вимовивши, що араби не займуть Гробу Господнього і християнських храмів. Омар збудував на місці Соломоногового храму мечеть, яка носить сьогодні його ім'я. На початку VIII століття арабський флот появився перед Царьгородом, але візантійці відбили напад. Та більша частина Малої Азії підпала під панування арабів.

МОНОФЕЛІТСТВО І VI-ий ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОБОР

Релігійні спори у Візантії не вгавали й тоді, як над православним християнством нависла мусульманська загроза. Царь **Іраклій** задумав примиритись із монофізитством, вважаючи, ніби через те йому вдасться прихилити мусульман до християнства. Дехто з єпископів, що держалися ще монофізитських поглядів, піддали йому думку офіційно проголосити думку про визнання в Ісусі Христі одної — Божеської волі. В році 638 **Іраклій** оголосив обов'язкове для всіх "визнання віри," в якому наказувалося визнавати в Христі єдину Божеську волю і заборонялося взагалі спо-

рити про “волю” в особі Спасителя. Але як реакція проти цього наказу появилася нова ересь “**монофелітська**,” яка була новим варіантом монофізитства і яка проголошувала в Христі Ісусі **єдину Божеську волю**, що зовсім похлонювала в Ньому волю чоловічу. Але неспокій в Церкві від того не вгамувався. Наступник Іраклія імператор Констанс II, скасував наказ Іраклія, але заборонив під страхом суворої кари говорити як про одну так і про дві волі. Проти монофелітської ересі виступав єрусалимський патріарх **Софроній** і царьгородський інок **Максим Ісповідник**. Почалися жорстокі переслідування оборонців православного погляду на дві волі в Ісусі Христі. Максимові ісповіднику після різних тортур одрізано було язика і одрубано руку. Змученого цими тортуррами його було заслано на Кавказ, де він і помер.

Переслідування припинив лиш новий імператор Костянтин Погонат, який за порадою православних єпископів скликав 680 р. в Царьгороді VI-ий Вселенський Собор. У цьому взяло участь 170 єпископів, в тому числі **св. Андрей Критський**, автор церковного Великопостного покайного канону, який читається на 1-ім тижні і в середу, 5-го тижня Великого Посту. Як одностумець патріарха Софронія в боротьбі з монофелітством, він гаряче виступав на соборі в обороні православних поглядів. Собор осудив монофелітську ересь і підтвердив православний догмат про дві волі в Ісусі Христі, при чім чоловічеська воля в Ньому підпорядкована волі Божеській.

Учасники Собору були скликані ще раз в 692 році в Царьгороді для вирішення деяких питань церковно-богослужбового й адміністративного характеру, що не були вирішені в 681 році. Цей Собор має назву “**пято-шостого**” або **Трульського** (від назви імператорського Трульського палацу, де відбувалися засідання Собору). Собор цей підтвердив постанови VI-го Собору і ствердив непорушність 85 “Правил Апостольських” та ряд інших постанов, які ввійшли до т. зв. **Номоканону** (Кормчої книги), який досі лежить в основі церковного управління.

ІКОНОБОРСЬКА ЄРЕСЬ І VII-ИЙ ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОБОР

Імператор **Лев Ісаврянин**, який уславився своїми перемогами над мусульманами в першій чверті VIII-го віку, мав на думці примирити християнство з ісламом і, вважаючи, що перешкодою для цього є пошановання Християнською Церквою св. ікон, видав 728 р. наказ, який заборонив шанувати ікони. Перш за все він наказав зняти ікону Спасителя з брами, яка вела до царського палацу. Ікона ця була в особливій пошані у царьгородського населення, і коли во-яки почали її знімати, склався бунт. Але це не зупинило імператора, і він суворо покарав бунтівників. В обороні пошани ікон перші виступили римські папи **Григорій II** і **Григорій III**. На сході ж уславився своєю обороною ікон **св. Іоан Дамаскин**. Походячи з знатної родини в Дамаску, Іоан займав високу посаду при дворі халифа*). Роздратований сміливими писаннями Іоана проти іконоборства, імператор Лев звелів підробити його письмо і переслав каліфові лист, писаний ніби то Іоаном, з пропозицією здати місто Дамаск візантіяцям. Одурений каліф повірив наклепу і звелів одрубати св. Іоану руку. Але після гарячої молитви Іоана до св. Діви Марії сталося чудо: рука зрослася, й каліф переконався в невинності мученика. Він привернув свою ласку до Іоана, але той не схотів залишатися на службі і закінчив свої дні в монастирі. Св. Іоан склав ряд молитовних гимнів і пісень до св. Діви Марії, в тім числі молитву “Тобою радується всяке створіння,” яка співається на літургії св. Василя Великого замість “Достойно есть.”

Переслідування пошани ікон тяглися аж до кінця століття, коли за почином цариці **Ірини** було скликано 787 р. в Нікеї VII-ий Вселенський Собор. В соборі цьому взяло участь 367 єпископів. Собор осудив єресь іконоборців і привернув пошану до св. ікон. Але іконоборство припинилось не відразу і аж в 842 р. за часів цариці **Феодори** на помістному соборі в Царьгороді було остаточно затверджено шанування ікон і установлено на пам'ятку цієї події Свято Православія, яке православна Церква обходить в першу неділю Великого Посту.

*) Халіфами або каліфами звалися голови магометанських держав, які мали в своїх руках світську і релігійну владу.

МОНАШЕСТВО НА СХОДІ

В боротьбі Православної Церкви за чистоту віри, особливо з численними єресями, що вже з початком IV-го віку постійно порушували спокій церковного життя, велике значіння мало монашество, як організована церковна сила. Основниками монашества явились на сході два великі подвижники преподобні **Антоній Великий** і **Пахомій Великий**.

Антоній родився в Єгипті в 251 році. Батьки його були християни й дали йому добру освіту в християнському дусі. Маючи 20 років віку Антоній залишився сиротою, роздав своє майно бідним і пішов жити в пустиню, щоб на самоті віддатись подвигам посту й молитви. Зусиллям своєї волі він поборював у серці спокуси, які вабили його, і за 20 літ самотнього життя він так загартував свою волю, що став учителем і наставником для всіх, хто так само прагнув заспокоєння душі в подвигах посту й молитви. Круг Антонія згуртувалася ціла громадка його учнів, але всі жили окремо від нього в печерах і хатинках, здобуваючи собі прожиток працею своїх рук. 85 років прожив Антоній у пустині і тільки двічі перервав свій пустинний побут: в 311 р., щоб потішити мучеників за віру в час переслідування Максима і в 351 р., щоб підбадьорити вірних в боротьбі з аріями. Взагалі в цій боротьбі учні св. Антонія дали Церкві велику поміч в її боротьбі з аріанством. Помер св. Антоній в 356 р. глибоким старцем, маючи 105 років віку.

Вже за його життя працював у Єгипті Пахомій Великий, який заложив на одному острові Ніла (Тавенні) монастир для спільного в ньому життя монахів і уложив статут (устав) для монахів. На чолі монашої громади стояв настоятель (ігумен); кожен монах, приступаючи до громади, складав обітницю виконувати в усьому волю й накази ігумена й зрікався всякої особистої власності. Все життя монахів проходило в молитві й праці, на сон уділювалося дуже мало часу; коротке дозвілля присвячувалося читанню св. Письма, а двічі на добу — спільній молитві і співу псалмів. Одежа була якнайпростіша й для всіх однакова. Не вважаючи на суворі правила життя, число монастирів, а в них число братії, дуже скоро зростало, і вже за життя св. Пахомія зросло до 7,000 монахів, а в

сто літ пізніше досягало 50,000. Монашество поширилося по всьому Єгипті, Палестині й Сирії, в V стол. по цілому Сході були розкидані монастирі. Одночасно з мужеськими монастирями поширилися й монастирі жіночі. Перший монастир для жінок повстав на березі Ніля, його заложив св. Пахомій на просьбу своєї сестри, яка зробилася першою настоятелькою в тому монастирі. На Балкані повстав славний осередок монашого життя на горі Атон над морем на півдні Македонії.

МОНАШЕСТВО НА ЗАХОДІ

На Заході монашество стало розвиватись в V-ім віці. Справжнім батьком західного монашества явився **Бенедикт Нурсійський** (458-543). Родом з провінції Нурсії в Італії, він покинув свою рідню на 14-му році свого життя, і під впливом читання книжок про життя і аскетичні подвиги східних монахів, оселився в одній печері в околиці Риму, щоб віддатися на самоті посту й молитві. Місце його побуту було знайдене пастухами, і вони рознесли славу про нього, як про великого подвижника.

Недалеко від печери, де спасався Бенедикт, уже існував невеликий монастир, і черці, прочувши про пустельника Бенедикта, упрохали його стати їхнім настоятелем. Бенедикт запровадив дуже суворі правила життя в тому монастирі, так що братія повстала проти цих правил. Тоді Бенедикт заложив новий монастир на руїнах кріпости на високій горі Монте Кассіно (529 р.) в Кампанії і зм'ягчив первісний суворий устав. Головною умовою монастирського життя стала праця, головню хліборобська; вимагалася від братії повного послуху настоятелеві, мовчання, пожива давалася всього двічі на день, мясо тільки для хворих. У відміну від східних монахів, що на першій місці ставили нимоги аскетизму, на заході монашество прийняло більш практичний характер і прислужилося немало поширенню освіти і взагалі культури серед германських племен, які помалу наворачалися на християнство. З пізніших осередків монашества на заході визначилися Сен-Галлен у Швейцарії і Фульда в Німеччині. На заході монастирі об'єднувалися

в спілки, які називалися орденами, які мали спільний устав і носили назви по імені своїх фундаторів. Одже орден “бenedиктинців,” “домініканців,” “францісканців” та інші.

ВИВИШЕННЯ РИМСЬКИХ ЕПИСКОПІВ І ЙОГО ПРИЧИНИ

В кінці IV-го століття римська імперія розділилася на дві половини: східну і західну; в 476 році Західна Римська Імперія впала під ударами варварських германських племен, тоді як Східна зі своєю столицею в Костянтинополі (Візантія) вдержалася й стала опорою християнства проти натиску з боку магометанства. Але престиж (значіння) Риму, як колишнього осередку світової римської імперії, зберігся і перенісся на представника церковної влади, на римського єпископа. На єпископській катедрі міста Риму протягом V-VI століть сидів ряд енергійних і талановитих єпископів, які зуміли високо піднести авторитет своєї влади і не раз рятували саме місто й цілу область Риму серед тривоги і руїн варварських наїздів. Вони вміли заімпонувати королям гуннів, готів та інших варварських королів, що завойовували по черзі Італію і засновували тут свою державу. Серед цих єпископів (їх стали називати “папами,” що з грецького означає отець) особливо визначилися папи **Лев Великий** († 461), що виступав проти Евтихія й Пелагії, і **Григорій Великий** († 604). Папа Стефан II вступив у союз з франками, коронував їх провідника Пипіна королівською короною, і в подяку Пипін відступив папі равенський екзархат, область, яка належала раніше Візантії, була завойована лонгобардами й тепер відбита від них (754). Це поклало початок світської влади римських пап, які з того часу мали свою власну державу. Звикши виступати в ролі зверхників церковного життя в цілій Західній Європі, римські папи почали дивитися на себе як на голову всього християнського світу в Західній Європі і ставили себе на рівні з вселенськими патріярхами, а то й вище від них. У спорах, які виникали в Православній Церкві з приводу іконоборства, папи намагалися виступати як арбітри (судді). Звідси недалеко було й до отвертого конфлікту між папою й патріярхом царьгородським, як головою християн-

ської церкви на сході. Папи заявляли, що вони були наступниками Апостола Петра, першого римського єпископа, і тому їм наче б то належить і право верховного суду над усім християнським світом, у тім числі й над церквами сходу.

Конфлікт уперше виник в 857 році з того приводу, що імператор неправно скинув з патріяршого престолу Ігнатія й поставив на його місце **Фотія**, державного секретаря, визначного вченого. Фотій за звичаєм сповістив папу **Миколая I** про свій вступ на патріярший престол, але властелюбивий папа не визнав Фотія і скликав у Римі собор, на якому оголошено Фотія за скиненого, але представники папи визнали Фотія в імені Миколая. Конфлікт поглибився ще й з того приводу, що болгарський князь Борис, що прийняв був християнство з Візантії, вигнав грецьких священників і заступив їх латинськими, що означало підпорядкування Болгарської Церкви Римові. Тоді Фотій скликав у Костянтинополі собор (867 р.), який визнав папу Миколая негідним святого сану і кинув на нього анатему (клятбу). Ця незгода між патріярхом і папою затихла по смерті Фотія, але братського єднання між обома церквами — східною й західною не наступило.

Тимчасом різниці між ними в справах науки віри, в обрядах і в канонах поглиблювались. Ці різниці в значній мірі складалися під впливом різниць між двома культурами — грецько-візантійською й латинською (римською). Християнська думка на сході наслідувала дух грецької філософії, її нахил до абстрактних питань догматичного характеру, вона цікавилася внутрішнім змістом людської душі та її удосконаленням. В звязку з цим саме на сході повставало стільки ересей і стільки завзятих спорів з їх приводу. Римська церква унаслідувала практичний дух Риму, який залишив стройну систему юридичного мислення і строго впорядковані норми суспільного ладу, під які церква на заході змагалася підвести і життя церковне. В цій різниці еллінського й римського духу лежала основна причина незгоди й розходжень між церквами на сході й на заході. Церква на заході знала не ересі, а розколи, які виникали на ґрунті практичних розходжень що до устрою церкви. З бігом часу розходження ці поглиблювалися, бо

церква римська впровадила ряд новин, які грецька церква визнавала й визнає за помилки. Головні помилки Західної, Римської Церкви — такі: 1) В символі віри, в противність виразному означенні ще перших вселенських соборів, Римська Церква допустила до слів “в Духа Святого, що з Отця виходить,” додаток: “і від Сина” (по латині “filioque”). Одже виходить, наче Дух Святий виходить від Отця і від Сина. 2) Папу римського Римська Церква визнає за наступника Ісуса Христа, за голову Церкви і за непомильного в справах віри. Папі засвоєно першенство між патріярхами, і то не лиш в почестях, але і що до влади. 3) Впроваджено зчасом індульгенції, себто розгрішення від кари за гріхи не тільки в цьому житті, але й за гробом на основі надмірних заслуг святих, котрі складають ніби скарб, яким може розпоряджати папа. 4) Істнування чистилища, себто середнього місця між раєм і пеклом, в котрому душі грішників, які не дістали відпущення гріхів за життя, очищаються в житті за гробом. 5) Наука про непорочне зачаття Пресвятої Діви Марії. 6) Миропомазання тільки над дорослими, dokonуване лиш єпископами. 7) Хрещення через обливання, а не через занурення. 8) Таїнство Причащення мирян dokonується під одною постаттю хліба, на опрісноках, а не на квасному хлібі. 9) Духовним особам заборонено женитись (т. зв. целібат). Крім того деякі ріжниці у виконуванні церковних обрядів.

ВІДДІЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ (РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ) ЦЕРКВИ ВІД СХІДНОЇ (ГРЕКО-ПРАВОСЛАВНОЇ) І ПОШИРЕННЯ ХРИСТІАНСТВА В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Остаточне відділення Західної Церкви від Східної відбулося в 1054 році.

Грецький імператор Костянтин Мономах, бажаючи привернути мир між церквами, просив папу **Льва IX** прислати своїх легатів (послів) до Царьгороду, щоб розглянути справу деяких непорозумінь, що виникли були з приводу новин, заведених римською церквою: патріярх **Михайл Керуларій** звернув увагу на те, що в церквах на заході служать літургію на прісному хлібі, і з його доручення бол-

гарський архієпископ Лев написав посланіє проти цієї новини. Папські легати прибули до Царьгороду і на засіданні в храмі св. Софії дуже гостро виступали проти патріярха. Грецьке духовенство відповідало їм також дуже різко. Тоді легати урочисто поклали на престолі в св. Софії папську буллу (грамоту) з прокляттям грецькій церкві за її ніби помилки і вийшли з храму, отрясаши порошок на Царьгород і увесь грецький схід. Обурений народ хотів учинити над ними самосуд, і тільки відділ імператорської гвардії оборонив від того легатів. Вони повернулися до Риму, а собор, скликаний в Царьгороді, спалив папську буллу. З того часу в усіх східних церквах перестали підчас Служби Божої поминати імя римського папи, і між обома церквами наступив розрив.

Пізніше роблено було спроби поєднання церков, але вони не мали успіху, бо римські папи розуміли поєднання як визнання своєї влади над усім християнським світом і підпорядкування собі не лиш патріярха царьгородського, але й усіх вселенських патріярхів православного сходу (александрійського, ерусалимського і антіохійського). Так само не повелася спроба церковної унії (поєднання) на флорентійському соборі 1439 року, проголошеної за почином самих греків, які тим способом думали здобути собі поміч з заходу для рятування Візантійської імперії від турків.

Помалу християнство ширилося з Риму серед варварських германських народів, які зруйнували Західну Римську імперію й на її руїнах заклали свої держави. Але їх навертання й підпорядкування папській владі гальмувалось тим, що вже в IV столітті частина германських племен прийняла християнство в його аріянській формі. Аріянською стала найсильніша держава **готів**, які опанували були Італію в V віці і були знищені разом зі своєю державою в половині VI в. під ударами Візантії. В кінці V в. християнство прийняли й визнали зверхність Риму **франки** з своїм королем Хлодвигом, що в його особі римські папи знайшли собі могутнього покровителя. В кінці VI в. навернулися на християнство **англо-сакси**, які опанували Британію й дали їй нову назву Англії. Основу християнської церкви в Англії

поклав папа Григорій Великий. Одночасно з Англією повстала християнська церква серед **кельтів** на сусідньому острові Ірландії (св. Патрик † 465). Звідси проповідники християнства стали з'являтися серед германських племен на континенті. Апостолом **германців** був св. Боніфатій (680-755), який проповідував в Турингії, Баварії та інших областях Германії. Папа настановив Боніфатія архієпископом усїєї Германії. В половині IX в. християнство поширилось в **Скандинавії**.

Поширення християнства на заході, яке відбувалося місіонерами, що виходили з Риму або визнавали його зверхність, повело до того, що папа став справді головою християнської церкви в цілій західній Європі, яка тепер підпорядковувалася його авторитету в справах віри. Папи звикали дивитись на себе, як на найвищих суддів не тільки в житті церкви, але й в державних справах. Вони коронували імператорів і королів і ставили свою владу вище від влади світських володарів. На цьому ґрунті повстало згодом суперництво і боротьба між світською владою, найвищим носієм якої уважався, починаючи з XI століття імператор Німеччини, і владою римського папи, який ставив свою владу і свій авторитет вище імператора.

ХРИСТІАНСТВО СЕРЕД СЛАВЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Болгарія. Навернення славян на християнство тісно зв'язане з іменами святих братів Кирила і Методія, яких справедливо вважають за просвітителів славян. Кирил (в миру Костянтин) і Методій були родом греки з Македонії, яка у VIII столітті мала вже стільки славянського населення, що знання славянської мови було тут дуже поширене. Брати належали до знатного й багатого роду й дістали добру освіту при імператорському дворі, серед їх учителів були знамениті вчені Лев філософ і Фотій, пізніший патріарх, і обох братів чекала блискуча кар'єра. Але їх не вабило світське життя, і Методій рано постригся в черці. Слідом за ним прийняв сан священника і молодший брат, (вже перед смертю він став черцем з іменем Кирила), що мав уже посаду професора філософії в головній школі

Царьгороду. В 858 році хозари, що мали свою державу в південно-східній частині нинішньої України, звернулися до грецького імператора з прозьбою прислати до них учених людей для навчання християнської віри. Імператор вислав до хозар братів Кирила і Методія. Вони висадились в Криму в м. Корсуні де хотіли навчитися жидівської мови, знання якої було поширене серед хозар. В Корсуні (Херсонесі) брати відкрили мощі св. Климента Римського. Хозарський каган прийняв проповідників прихильно і дозволив їм вільно проповідувати християнську віру. Наслідком їх проповіді багато людей охрестилось. Виконавши доручення імператора, Кирило і Методій повернулися до Візантії. Тепер вони поставили перед собою інше завдання — просвітити світлом християнської віри народи славянського племені. Задля цього вони перш за все уложили славянську азбуку, щоб перекладати на славянську мову св. Письмо і богослужбові книги. Задля цього св. Кирило скористався з літер грецького алфавіту, пристосувавши їх до славянської вимови і доповнивши літерами з славянських мов. В половині IX віку всі славянські мови були ще так близькі між собою, що в кожній славянській країні розуміли мову й переклади св. братів. Першими скористали з винаходу св. Кирила болгари. В 861 р. на заклик болгарського князя Бориса святі брати прибули до Болгарії і почали проповідувати й відправляти Службу Божу славянською мовою. Сам князь Борис прийняв св. хрещення. З Болгарії християнство почало ширитись і серед сусідніх сербів.

ХРИСТІЯНСТВО В МОРАВІІ Й ПАННОНІІ

В 862 р. на запросини моравського князя Ростислава і паннонського Коцела святі Кирило і Методій прибули до Моравії й почали проповідь тут, а потім в Паннонії (нинішня північна Угорщина). В цих краях уже перед тим з'явилися німці - місіонарі, але вони проповідували в чужій німецькій мові, а Службу Божу відправляли по латині. Через те їх проповідь не мала успіху. Слово ж Боже, проповідуване Кирилом і Методієм в зрозумілій усім мові, народ приймав з великою радістю, і сам князь Ростислав

прийняв св. хрещення. Але діяльність Кирила і Методія викликала незадоволення серед німецьких місіонарів, і вони почали посилати доноси до Риму, якому підлягала Моравія, як країна середньої Європи. Щоб виправдати себе з різних обвинувачень з боку німців, св. брати мусіли їхати до Риму. Папа не знайшов підстав, щоб засудити працю св. братів і благословив її продовжувати. Св. Кирил занедужав у Римі й помер 869 року, прийнявши перед смертю схиму.

Його працю в Моравії й Паннонії продовжував св. Методій, який дістав від папи сан архієпископа. Багато прикростей зазнав він з боку німецького духовенства і був навіть одного разу ув'язнений. Ще за його життя християнство стало ширитись і в сусідній Чехії. Помер св. Методій в 885 р. Його діло продовжували його учні Горазд, Климент, Сава та інші. В кінці X-го століття прийняли християнство й поляки, але від німецьких місіонарів.

Україна. На Україну проповідь християнства приходила з півдня, з Візантії й з півночі від варягів, серед яких уже в пол. IX віку було немало християн. Так згідно з переказом київські князі з варягів Аскольд і Дир (867 р.) були вже християни, і над могилою Аскольда було збудовано церкву в ім'я святого Миколая. За наступних князів у Києві вже була церква св. Іллі, в якій присягали воїни-християни на договорах з греками. Жінка князя Ігоря, велика княгиня **Ольга**, прибула 957 р. до Царьгороду, але охрестилася, здається, ще перед тим у Києві. Її син Святослав не схотів прийняти християнства, щоб дружина його "не сміялася з нього." Сама Ольга робила спроби нав'язати зносини з німецьким цісарем Оттоном, який навіть прислав був до Києва єпископа Адальберта, але його місія не мала успіху, і Ольга таки прийняла хрещення з рук грецького духовенства. Внук Ольги великий князь **Володимир** (980-1015) був вихований в дусі поганства і довгий час виявляв велику прихильність до поганського культу, ставив поганські ідоли (Перуна в Києві), але, маючи діло з освіченими представниками християнського світу, не міг не побачити переваги християнства над поганством і в 988 р. прийняв християнство. Про навернення Володимира наш літопис зберіг

цілий ряд легенд, оповідаючи, що саме охрещення сталось в Корсуні (Херсонесі) в Криму, потому як Володимир узяв шлюб з сестрою візантійського цісаря Анною. Але є відомости, що цей шлюб відбувся в Києві, а по іншій версії у Василькові під Києвом. Новозаснована українська церков опинилася в канонічній залежності від царьгородського патріярха, і першими її митрополитами були греки, аж поки в 1051 р. собор українського духовенства обрав на митрополичу катедру українця священника Іларіона, славного проповідника. Вдруге був обраний митрополитом української православної церкви Клим Смолятич (1147 р.), також визначний церковний письменник і проповідник. Зразу по охрещенні України було засновано кілька епархій: крім самого Києва ще в Чернігові, Переяславі, Турові, Володимирі на Волині, в Білгороді під Києвом і в далекій Тмуторокані. Пізніше повстали епархії у північних областях київської української держави: у Новгороді й Ростові, і на Білій Русі у Полоцьку та Смоленську.

Охрещення киян і взагалі українського народу відбулося без усякого спротиву. Грецьке духовенство, прибувши на Україну, привезло з собою церковні книги в болгарській мові, тоді ще добре зрозумілій українцям. Тим, одначе, положено початок певному роздвоєнню між мовою книжною (тепер званою церковно-славянською) й народньою мовою українською. Є підстави думати, що христити Русь-Україну приїхало болгарське духовенство з Охриди (в Македонії), де існував окремий болгарський патріярхат. Християнізація України відкрила широко двері культурним впливам Візантії в усіх галузях життя: в сфері понять про державу й суспільні відносини, в сфері законодавства, шкільництва, матеріальної культури, — будівництва і всякого роду майстерства та мистецтва; розвинулась церковна наука та письменство, осередком якого зробився славний Києво-Печерський монастир, зложений в половині XI віку. В Києві побудовано прегарні церкви, напр. т. зв. Десятинну Церкву, а в 1037 р. освячено величавий собор св. Софії, збудований за зразком славного храму св. Софії в Царьгороді. Вже в кінці панування Володимира (якого церква причислила до лику святих, а історія вшанувала іменем Ве-

ликого) Київ став багатим культурним і торговельним осередком, який викликав подив чужоземних подорожніх.

З України християнство стало поширюватись і по землях теперішньої Білорусі й Московщини, що входили в XI-XII стол. в склад Української Держави. Але на Московщині воно розвивалося дуже помалу, і не раз траплялися там рецидиви поганства, себто повороту до поганського культу. Лиш при кінці XII віку християнство стало твердою ногою по московських землях, хоч залишилося в них немало останків поганських вірувань та звичаїв.

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКОВ У СЕРЕДНІХ ВІКАХ. РЕФОРМАЦІЯ

Зріст папської могутності й перевага церковної влади над світською привів папство до великого морального занепаду в X столітті. Реакцією проти цього упадку явилось стремління відродити церковне життя під папським проводом на основах християнської моралі. Це стремління пішло в другій пол. X віку з монастиря Ключні в Бургундії. Його визначнішим представником став папа Григорій VII (1073-1085). Він перевів кілька реформ в устрою Церкви. Важнішими з них було заведення целібату (безженства) духовенства (1074 р.) й заложення колегії кардиналів, які мали вибирати папу; він поборював т. зв. сімонію, себто продаж церковних гідностей за гроші, і розпочав боротьбу з німецьким цісарем за повне незалежнення церкви від держави. Цісарь Генрих IV мусів упокоритись і три дні, як каючийся грішник, босий, в покутній одежі, благав у папи в замку Каносса (в північній Італії) пробачення. Але боротьба на тому не скінчилася й продовжувалася більш як ціле століття. За папи Інокентія III (1198-1216) папська влада досягла найбільшої сили, й папа став на певний час справжнім володарем цілого християнського світу в Західній Європі. Але вже скоро потому почався упадок. До упадку папського впливу на політичне і культурне життя причинилися хрестові походи (1099-1292) — спроби відвоювати Святу Землю від муслман. Ці походи почалися з благословення папи при участі німців, французів і англійців, але скінчилися невдачею й дуже захитали папський авторитет.

Розчаровані європейські народи зневірилися в силі папської влади, а світські володарі увільнилися від папської зверхності.

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

Могутня арабська держава, яка повстала в VIII столітті, розпалася на кілька халіфатів*) (багдадський, єгипетський, еспанський). З Туркестану, з середньої Азії напливали все нові войовничі племена, з яких найсильнішим були турки-сельджуки. Вони організували державу в Малій Азії й Сирії і в 1076 році завоювали Єрусалим. Зріст турків загрожував Візантійському цісарству і цілій південно-східній Європі. Візантійські цісарі мусіли звертатись за допомогою до західних держав. Турки ставились вороже до християн й робили труднощі прочанам (паломникам) до Святої Землі. Чутки про це поширилися у Франції та в сусідніх землях і спонукали папу Урбана II (наступника Григорія VII) скликати в 1095 року в Клермоні (в південній Франції) великий собор. Присутні на тому соборі тисячі людей захопилися думкою боротьби за Святу Землю. Завзятим речником цієї боротьби став паломник Петро з Амієну. З кличем "Бог так хоче," всі нашивали на своїх плащах хрест на знак, що вони готові вирушити до походу. Захопилися війною не тільки лицарі, але й маси простих селян, пригноблених панщиною й всякими повинностями й податками. Вони надіялися, що далека невідома Свята Земля стане задля них обітованою новою. Тисячні юрби людей вирушили під проводом Петра з Амієну — без підготовки, майже не озброєні і без запасів, і підійшли до Царьгороду, де греки поспішили переправити до Малої Азії, де майже всіх знищили турки.

Це була перша т. зв. хрестова виправа (1096 р.). Папи заохочували всіх до участі у виправі, обіцяючи учасникам спасіння душі і відпущення боргів довжникам. Лицарі були краще підготовлені до війни. Їхні провідники заключили з візантійським цісарем умову, що всі завойовані ними землі вони мають відступити грекам. Після важкого переходу через усю Малу Азію, що коштував великих жертв, лицарі завоювали Антіохію, а в 1099 р. упав і Єрусалим. Щоб за-

кріпити за собою завойовані землі, лицарі заснували Єрусалимське королівство. Але вони й не думали віддавати завойовані землі грекам, а заложили ряд малих християнських держав, які поділили між собою. Греки і православне населення були дуже розчаровані. Магометани стали тіснити нові християнські держави. Щоб їх рятувати, лицарі окремих західно-європейських країв вибралися до нового походу (1147 р.) під проводом французького й німецького королів. Але між ними не було згоди, і 1187 р. Єрусалим знову впав в руки магометан. Один за другим вибралися до нового походу європейські володарі (англійський, німецький, французький), але Святої Землі відвоювати їм не пощастило. А IV-ий хрестовий похід (1204) скінчився несподівано тим, що лицарі пішли на Царьгород і здобули його. Місто було страшенно пограбоване й поруйноване. Цісар перенісся на якийсь час до Нікеї, а потім до Трапезонту. Цісарство Візантійське перестало існувати, а на його місці повстало "Латинське цісарство." Греки опинилися на становищу завойованого народу, і православ'є було переслідуване римо-католицьким духовенством. В 1261 р. грецький цісар Михайло Палеолог відвоював Царьгород і відновив візантійське цісарство.

В рр. 1229-1270 відбулися ще нові хрестові виправи, але так само вони були безуспішні. В 1291 році остання твердиня християн в Палестині (Акра) була завойована магометанами, й хрестові походи припинилися. Запал до них прохолов, і ніхто вже не хотів воювати за Святу Землю. Лицарські ордени, що повстали були в Палестині для її оборони (т. зв. Тамплієрів - Храмовників, Іоаннітів, Меченосців), звернули свої сили для боротьби з магометанами в самій Європі (напр. на о. Родосі а пізніше на о. Мальті), а потім для боротьби з поганськими народами — литовцями й латинами над Балтійським морем. Самі папи вказали їм цю мету.

Хрестові походи не досягнули своєї мети — Палестина залишилася в руках магометан. Але ці походи мали зовсім інші наслідки, ніж ті, яких сподівалися папи, закликаючи європейські народи до боротьби з турками: ослабло релігійне почуття серед християнського суспільства в Західній

Європі, а разом з тим підупав і авторитет папи та його вплив на суспільство. Народи Західної Європи, мандруючи в часі походів по чужих землях, знайомилися з зовсім незнаними перед тим країнами, їх природою, з мовою та культурою їх мешканців. Це поширило світогляд західних європейців і дуже збагатило їх поняття й погляди в обсягу науки, письменства та мистецтва.

Французький король **Філіп IV** захопив у полон папу **Боніфатія VIII** (1303 р.) і примусив його наступника **Климент V** перенести свою резиденцію до Авіньону в південній Франції, де папи перебували в т. зв. “Авіньонському полоні” 70 років (1305-1377), підлягаючи волі французьких королів. В той же час професор священник **Джан Вискліф** (1320 - 1386) в Англії отверто виступав проти папської влади, називаючи папу “Антихристом.”

Та найбільший удар папству завдав т. зв. гуманізм, або відродження класичної науки й мистецтва, великий духовний рух, який почався в Італії в XIV стол., досяг найбільшого розвитку в XV стол. і перейшов до Німеччини та других європейських країв. Гуманісти взялися студіювати античну грецьку літературу й у протилежність середньовічному аскетизму ширили ідеї поганського світогляду з його радісним сприйманням життя та його втіх. До церковного життя й науки вони були байдужі. Гуманізм захопив навіть вищі круги католицького духовенства, і в XV-XVI стол. папи Лев X і Юлій II були прихильниками гуманізму й провадили зовсім світське життя, захоплюючись — один класичним мистецтвом, а другий — військовою справою. В Німеччині гуманізм підготував ґрунт для церковної реформації, і провідник німецьких гуманістів, Райхлін, став предтечею реформаційного руху.

В кінці XV віку **Ізан Гус** в Празі виступив отверто проти зловживань папської влади, особливо проти продажу індульгенцій і хоча був засуджений і спалений на вогні на соборі в Констанці (1415), але чеський народ станув по його стороні. Виник цілий рух, званий гуссизмом, і німці були змушені, підтримуючи папство, боротись з гуситами аж до початку XVII століття, поки не зломали їх остаточно. Гус навчав, що св. Причастіє треба відбувати під

двома видами (хліба і вина), так як це робить Православна Церква, та що Євангеліє треба виголошувати в народній мові.

Римо-Католицька Церква знову прийшла в XV віці до упадку. Появляються по два, а то й по три претенденти до папської влади, які поборюють себе взаємно, і цілий ряд соборів скликається задля того, щоб усунути недостойних претендентів і завести в церкві лад: собори в **Пізі** 1409, **Констанці** 1414-1418 і в **Базелі** 1431-1449. Зловживання і розстрій у церковному житті підготували ґрунт для Реформації.

Головними діячами реформаційного руху виступили **Мартин Лютер** (1493-1546) у Німеччині й **Ульрих Цвінглі** (1484 - 1531) та **Іван Кальвін** (1509 - 1564) в Швейцарії. Лютер, августинський монах, виступав у перше в 1517 р., він зірвав з папською владою, відкинув св. Передання, визнаючи єдиним джерелом віри св. Письмо, відкинув устрій Римо-Католицької Церкви з її таїнствами і обрядами (за виїмком охрещення й євхаристії), єрархією, визнаючи лиш священників (пасторів). Для спасення душі визнавав потребу лиш одної віри, а добрі діла не вважав за обов'язкові. Заперечував пости, монашество й шанування святих. Виклад віри протестантів (реформатів) був уложений співробітником Лютера Пилипом Меланктоном і прийнятий на з'їзді в Авгсбургу 1530 р. (т. зв. Авгсбурське ісповідання віри). Сам Лютер переклав Біблію на німецьку мову. Протестантство прийняла майже ціла середня й північна Німеччина (Саксонія, Віртемберг, Гессен, Прусія), але протестантам довелося витримати за свободу своєї віри аж дві війни, доки в 1548 році було цю свободу визнано по т. зв. Вестфальському договору.

Одночасно з Лютером розпочав діло реформації в німецькій частині Швейцарії Цвінглі, а у французькій Кальвін. Основним пунктом віронавчання у Кальвіна була віра в Боже призначення (предопреділення) одних людей до спасення, а других до загибелі. Питання, хто саме мав спастися, а хто загинути, вирішувалося внутрішнім переконанням кожної окремої людини. Кальвін визначався в житті суворим аскетизмом, а в справах віри неублаганим

фанатизмом. Він, наприклад, засудив на спалення на вогні еспанця Сервета за погляди на св. Тройцю, відмінні від науки самого Кальвіна. Згодом прихильники Цвінглі й Кальвіна поєдналися в одне віроісповідання, яке носить назву реформатського або кальвінського. Таїнства реформати вважають за звичайні зовнішні символи, які викликають побожний настрій і дають можливість прийняти благодать св. Духа, так як і лютерани відкидають реформати обряди, зовнішні окраси храмів, зводячи богослуження до проповіді й співу псалмів. Наука реформатів знайшла собі прихильників у Швейцарії, Франції (де їх звано гугенотами), Шотландії, Польщі й Угорщині.

Лютеранство з Німеччини вже в першій пол. XVI століття перейшло до Скандинавії, де його прийняли **Швеція, Норвегія й Данія, і Фінляндія**. Лютеранство скрізь було підтримувано шляхетством, яке скористувалося з секуляризації церковних маєтків, які перейшли на власність королівської влади і шляхетства.

В **Англії** церковна реформа відбулася в 1531-1536 рр. волею короля Генриха VIII з мотивів більш особистого характеру. Король зірвав духовий зв'язок з Римом і оголосив себе головою церкви. Реформу церковного устрою перевів архієпископ Кентерберійський Томас Кранмер, який склав новий катехізис і наново переклав Біблію на англійську мову. По смерті Генриха VIII за його наступниці Марії Кривавої наступила на короткий час реакція католицизму, яка позначилася жорстоким переслідуванням діячів реформації, жертвою якого впав і Кранмер. Зі вступом на трон королеви Єлисавети (1558-1603) реформація запанувала остаточно. Було заведено устрій, який зветься єпископальним, бо на чолі церкви стоять єпископи. Збережено таїнства й деякі католицькі обряди. Крім єпископальної або "високої" церкви повстали ще пуритани, себто чисті від усяких прикмет католицизму і індепенденти (незалежні), які не визнають взагалі церковної влади.

В **Шотландії** реформацію перевів у життя послідовник Кальвіна **Джан Накс** (1505-1572). Шотландська церква носить назву пресвітеріянської, бо в ній з усієї церковної єрархії збережено лиш сан пресвитера.

КАТОЛИЦЬКА РЕАКЦІЯ

Відпадення від Римо-Католицької Церкви цілого ряду країв і народів й небезпека що відпадатимуть ще й дальші краї, примусила провідників церкви взятися самим за реформування церковного життя та його оздоровлення. Було скликано в роках 1545-1563 собор в **Триденті**, який реформував життя католицької церкви й запровадив сувору дисципліну серед духовенства. Дуже допоміг цьому монаший орден **єзуїтів**, zaloжений в 1540 році еспанцем **Ігнатієм Лойолою**, який поставив собі метою боротьбу з реформаційним рухом. Єзуїти були організовані на військовий зразок; члени ордену були зобов'язані виконувати без заперечення всі накази своєї духовної влади, на чолі ордену стояв "генерал", братія поділилася на "роти". Перш за все єзуїти подбали про те, щоб узяти в свої руки виховання молодого покоління, закладаючи школи - колегії, в яких старалися поставити як найкраще освіту й виховання. До їхніх колегій віддавали своїх синів знатні люди, не тільки католики, але й протестанти, і єзуїти виховували їх в дусі відданості католицькій церкві й вірі. Протягом кількох літ єзуїтам вдалося зупинити успіхи реформації в Польщі, Литві й Угорщині. Крім педагогічної праці в Європі єзуїти взялися до проповіді християнства в Америці, Індії, Китаю й Японії. В Парагваї вони заклали свою церковну державу, якою правили в 1610-1750 роках. В Японії й Китаю вони мали своїх мучеників, що потерпіли за свою християнську проповідь.

Протестантам у Франції (гугенотам) довелося витримати завзяту боротьбу з католиками за свободу своєї віри. Найбільш драматичним моментом цієї боротьби була т. зв. **Вартоломієвська ніч** 23-го серпня 1572, коли замордовано в Парижі тисячі гугенотів разом з їх провідником адміралом Колін'ї. Але гугеноти відповіли на цей злочин, який вжахнув цілу Європу, збройним повстанням. Релігійні війни у Франції закінчилися проголошенням Нантського едикту 1598, що його видав король Генрих IV, який зпочатку сам був гугенотом, але прийняв католицизм, щоб заспокоїти католиків і припинити усобицю (відомі його слова: "Париж вартий одної меси"). Гугеноти дістали свободу

віри, самоуправу і кілька фортець, як запоруку своєї релігійної свободи, ставши ніби державою в державі. Генрих IV впав жертвою свого лібералізму в справах віри, замордований фанатиком Равальяком на вулиці Парижу. Кардинал Рішельє почав обмежувати права гугенотів, а король Людовик XIV скасував 1685 р. Нантський едикт і вигнав з Франції тисячі працюючого протестантського населення, яке знайшло собі притулок в протестантській Пруссії.

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПІД ПОЛЬЩЕЮ І ЛИТВОЮ

Українська Держава в Києві впала в половині XIII в. під ударами татар. Осередок українського політичного й культурного життя пересунувся на деякий час на захід, де повстала Галицько-Волинська держава, — друга українська держава по упадку київської, й проіснувала до пол. XIV віку, коли вимерла династія українських князів з роду Володимира Великого. Її захопила Польща, яка почала насаджувати в Галичині польський елемент і католицизм. Якийсь час (1303-1391) існувала в Галичі окрема православна митрополія, зложена на прохання галицького князя **Юрія** патріархом царьгородським. В р. 1375 у завойованій поляками Галичині римський папа заложив римо-католицьку архієпископію, і польські королі підпорядковували їм православну церкву, надавши католицьким архієпископам право іменувати православних єпископів. Усі маєтності й прибутки, які належали православним єпископам, перейшли, не вважаючи на протести православного духовенства, до католицької церкви.

По упадку Київської Української Держави, ослабленої татарською руїною, землі України Наддніпрянської перейшли протягом XIV століття під владу великих князів литовських, які зпочатку не порушували областної автономії окремих земель. Литовці, які були поганями, дуже піддалися культурному впливу українців, переймали українську мову й охоче приймали православну віру. Але коли в 1387 році литовський великий князь **Ягайло** одружився з наслідницею польського престолу **Ядвигою** і прийняв римо-католицизм, відносини змінились: українські впливи устуні-

ли місце польським, українців почали обмежувати в правах державної служби, а потім наступили обмеження й православної церкви, яка була синонімом української народності. Ще поки Литва з Польщею не злилися остаточно в одну державу (що наступило аж в р. 1569), то становище православних українців і білорусів і православної церкви було ще зносне, але з р. 1569, коли українські землі були прилучені безпосередно до Польщі, почався сильний натиск на них з польського боку. В Польщі здобули великий вплив єзуїти, які появились у ній в 1564 р. і старались навести українців на католицизм, користаючись з того, що православна церква прийшла до розстрою.

Опинившись під владою чужовірних князів і королів, православна церква втратила своє колишнє становище пануючої віри, оточеної опікою влади. Права затверджувати митрополитів, єпископів і настоятелів значніших монастирів перейшли до великих князів литовських, це було так зване право "патронату", себто опіки, яке називалось інакше "подаванням хлібів духовних", бо з духовною посадою було зв'язане володіння маєтками, які здавна записувались на церкву українськими князями і взагалі заможними людьми. Православна церква володіла обширними маєтностями, і тому немало кандидатів на єпископську катедру добивалось її, щоб розпоряджатись цими маєтностями. Це провадило до великих зловживань, і не раз єпископську катедру діставали люди недостойні, які не дбали про інтереси церкви, а тільки про свої власні. Не тільки єрархічні посади залежали від влади великого князя, але й звичайний священик на селі залежав від свого патрона — власника того села, здебільшого — католика. Нащадки колишніх українських князівських і боярських родів почали все більше переходити на католицизм, приймати польську мову і звичаї, асимілюючись з поляками. Це ще більше ослаблювало становище православної церкви в литовсько-польській державі. Церковна освіта серед православних дуже впала, бо нікому було за неї дбати.

З упадком української державної самостійності, коли перебувати в напів-зруйнованому Києві ставало небезпечним, київські митрополити старалися мешкати на Москов-

щині, де їм було безпечніше, і пробували звичайно у Володимирі Суздальському, а в 1299 році митрополит **Максим** остаточно переніс свою катедру до Москви і звідси правив православною церквою як митрополит “всієї Русі.” Коли в р. 1352 болгарський патріарх висвятив на митрополита київського якогось Теодорита (бо патріарх царьгородський не схотів його висвячувати), почалася боротьба за київську митрополію, яка тяглася до поч. XV в., коли собор єпископів українських і білоруських земель обрав на київську митрополію в 1415 р. **Григорія Цамблака**, і київська митрополія фактично відділилася від Москви. В 1436 р. патріарх царьгородський висвятив на митрополита “всієї Русі” освіченого грека **Ісидора**, якого визнали і в Москві. Ісидор був прихильником унії (злуки) православної й римо-католицької церков і взяв участь у соборі в Флорентії 1439 р., де цю унію було проголошено офіційно. Але всі грецькі єрархи не визнали унії. Так само відмовилися визнати її на західній Україні. За свою згоду на унію з Римом Ісидор дістав сан кардинала. На Україні Ісидора зустріли ворожо, а в Москві проти неї виник рішучий опір, й Ісидор мусів утікати з Москви, рятуючи своє життя. Року 1458 на митрополита київського патріарх поставив **Григорія Болгариновича**, прихильника унії. Тоді в Москві собор, без згоди патріарха, проголосив митрополитом єпископа Іону, який став іменуватись “митрополитом московським і всієї Русі.” Таким чином Москва офіційно відділилася від єдності з українською православною церквою й вийшла з підлегlosti київському митрополиту. Залежність української церкви від царьгородського патріарха виявилася фактично в тому, що патріарх давав своє благословення київському митрополиту вже після його обрання на митрополичу катедру. Натомість українська церква попадала в усе більшу залежність від влади великого князя литовського. Так, в 1500 році великий князь призначив на митрополичу катедру Йосифа Болгариновича помимо собору, і патріарх затвердив його. Але митрополита Михайла Рогозу в р. 1539 настановлено по виборі членів Ради Великого Князівства і знатних панів.

Настановлення вищих представників церковної єрархії

світською, і дотого чужовірною владою не тільки принижувало православне духовенство й підкопувало його авторитет, але давало привод для всяких зловживань: при заміщванні митрополичої й єпископської катедр все більше почала відогравати ролю протекція або й підкуп. На єпископські катедри попадали, особливо з другої пол. XVI в., люди недостойні, які дискредитували свій сан і саму православну церкву. В цей саме час православній церкві почав загрожувати натиск зпочатку протестантизму, а потім, коли в Польщі скріпилася католицька реакція, то і з боку римокатолицької церкви, піддержуваної польським правительством. Використовуючи тяжке становище православної церкви, протестанти розвинули свою пропаганду на Волині й північній Київщині, закладаючи свої школи й видаючи переклади св. Письма на українську мову, свої катехізиси й взагалі книжки релігійного характеру, в яких старалися довести вищість протестантського віроучення над православним. Вони мали успіх однак лиш серед українського панства, серед інших же верств української людности, ані серед міщан, ні тим більше серед селян успіху вони не мали. Коли католицька реакція почала брати в Польщі в кінці XVI в. гору, коли єзуїтам в Литві і в Україні вдалося взяти в свої руки виховання шляхетської молоді, — протестантський рух дуже ослабнув, і небезпека від його для православної церкви зменшилася. Оттоді то римокатолицька церква перейшла до прямого наступу на православіє.

На захист православної церкви виступило українське міщанство, зорганізоване в **церковних братствах**. Ці братства стали виникати ще в XV, або може й XIV століттях. Вони мали метою давати своїм членам матеріяльну допомогу на випадок хвороби, смерті, або взагалі якогось нещастя. Братства закладалися при якійсь церкві, вони утримували при ній духовенство, дбали про забезпечення свого храму свічками й взагалі всім потрібним для церковної відправи та про окрасу храму. Закладаючи братство, його члени здобували на це дозвіл від влади, подаючи їй на затвердження статут братства, обкладали себе добровільним податком на цілі взаємної допомоги. На храмові свята урочали спільний бенкет, а на випадок смерті одного з

своїх членів усі братчики разом провозжали його в урочистій процесії до вічного спочинку. В разі потреби опікувалися вдовою й дітьми небіжчика.

Від року 1463 зберігся статут братства при Успенській церкві у Львові; від р. 1483 дійшов до нас статут Хресто-воздвиженського братства в Луцьку на Волині. До братств належали й жінки. Розуміючи вагу просвіти, братства почали закладати школи, а пізніше, коли в Україні стало звісне друкарське мистецтво, братства по більших містах, от як львівське, почали закладати й власні друкарні. Протягом XVI століття церковні братства повстали в цілому ряді міст. Наприклад, в 1591 році założено братство в Бересті, в р. 1592 в Перемишлі, в 1615 році повстало братство в Києві при Богоявленській церкві на Подолі.

В члени братств вступали знатні пани й шляхта, які розуміли вагу освіти для піддержання православної віри й української народности. Вони й самі закладали по своїх маєтностях школи і друкарні. Такі були: князь **Юрій Слуцький**, що заложив у себе в Слуцьку школу і друкарню; литовський гетьман **Григорій Ходкевич**, що фундував у Заблудові друкарню; овруцький староста князь **Михайло Вишневецький**; особливо князь **Костянтин Острожський**, що заложив школи в Турові й Володимирі, а пізніше славну академію й друкарню в Острозі, де в 1580 р. видано повний переклад Біблії на церковно-славянську мову. В тій академії, на зразок західно-європейських високих шкіл викладалися мови грецька й латинська і звичайні за тих часів науки т. зв. *trivium* (граматика, реторика, діалектика) і *quadrivium* (аритметика, геометрія, музика, астрономія). Членами академії, її професорами, були видатні вчені: Герасим Смотрицький, Василь Суражський, Христофор Бронський, Даміян Наливайко, Клирик Острожський. Всі вони визначились, як енергійні борці за православну віру.

Найширше розвинуло свою просвітну діяльність Успенське братство у Львові. Воно заложило школу, т. зв. гімназію, де вчили грецькою мовою вчені греки і свої, от як Зізаній Тустановський. Поруч гімназії założено при братстві й друкарню, де р. 1591 було видруковано граматику грецької мови “Адельфотес”. Братству допомагав кош-

тами господарь (князь) молдавський. В 1586 р. переїздив через Львів патріарх антиохійський **Іоаким**, він затвердив статут братства, який надавав братчикам права широкої самоуправи й невідчужуваності місцевому єпископу. Цей статут трохи згодом потвердив і патріарх царьгородський **Єремія**, як зверхник української православної церкви.

Заходи братств коло просвіти, піддержані ревнителями православної віри з-поміж вірних їй панів, підіймали дух українського народу, довавали йому сил для боротьби за віру. Світські люди, згуртовані в братствах, звикали брати ближчу участь у церковних справах, піддержуючи матеріально православне духовенство, вони контролювали його й осуджували тих його представників, які ставилися недбало до своїх обов'язків. В цьому позначився певний вплив протестантів, у яких церковні справи перебували цілком до своїх рук люди світські. Цей вплив виявився також у пробудженні інтересу до спорів про церковні справи, до прилюдних дискусій і диспутів на релігійні теми. Взагалі замість колишнього консерватизму й байдужности українське суспільство в останніх десятиліттях XVI в. переживало добу підйому і церковно-національного відродження. Асиміляційні заходи й напади з латино-польського боку зустрічались тепер з енергійним відпором. Появилися письменники, які не тільки боронили православну віру від ворожих нападів, але й осуджували негативні прояви суспільного життя, особливо різко нападаючи на пишне й розкішне життя православних єпископів, яке було повним контрастом до вбогого життя низших верств українського суспільства. Таким був талановитий письменник кінця XVI в. **Іван Вишенський** (родом з Вишні під Львовом), який, перебуваючи як монах на горі Атоні, прислав звідти палкі послання на Україну, гостро картаючи в них відступників від православ'я і недостойних пастирів церкви.

ЦЕРКОВНА УНІЯ

Питання про унію (злуку) з Церквою Римо-Католицькою нераз уже виникало в провідних кругах Української Православної Церкви, але воно раз-у-раз мало під собою

політичний підклад і не зустрічало співчуття. В пол. XIII в. підчас татарської навали галицько-волинський князь Данило звернувся був за допомогою до папи Інокентія IV, прохаючи його організувати хрестовий похід проти татар, і вислав на собор 1245 р. в Ліоні свого представника. Але поміч папи виявилася лиш у тому, що він прислав Данилові королівську корону. В р. 1418 їздив на Костянтинський собор київський митрополит **Григорій Цамблак** і вів там з доручення вел. князя литовського переговори про унію, з яких одначе нічого не вийшло. Відома участь митр. **Ісидора** в заключенні церковної унії у Флоренції 1439 р. — так само безуспішно. Думка про церковну унію виникла знову в кінці XVI в., цим разом з ініціативи вищої православної єрархії. В той час київська митрополія складалася з єпархій: львівської, перемишльської, луцької, холмської, володимирської й туровської. Становище православних єпископів було важке, особливо коли патріярх царьгородський Єремія, якому канонічно підлягала українська церква, в конфлікті львівського братства з єпископом львівським **Гедеоном Балабаном** узяв сторону братства. Приїхавши в р. 1588 на Україну, Єремія, не дуже добре поінформований про місцеві справи, надав Успенському братству Ставропігію, себто вийняв братство з підлеглости своєму єпископу. Не сподобалося єпископам і те, що патріярх усунув без собору митрополита Онисифора Дівочку й настановив на його місце, теж без собору, **Михайла Рогозу**. В 1567 р. католицький богослов Гербест видав брошуру, в якій підніс думку про поєднання церков. У р. 1577 ту саму думку розвинув єзуїт Петро Скарга в своїй книзі "Про гідність Божої Церкви". В 1590 р. Балабан скликав у Белзі приватну нараду владик, у якій крім самого Балабана взяли участь **Кирило Терлецький** єп. луцький, **Діонісій Збіруйський** холмський і **Леонтій Пелчицький** туровський, і тут було висловлено думку про унію. Говорилось про визнання римського папи, як зверхника над українською церквою, при збереженні православного обряду і зрівнанні православної церкви в усіх правах з церквою римо-католицькою в Польщі.

Літом того ж р. 1590 митрополит Рогоза зібрав у Бе-

ресті нову нараду, в якій узяв участь сам, четверо єпископів, учасників наради в Белзі й єпископ володимирський **Мелетій Хребтович**. Було винесено кілька рішень в справі впорядкування внутрішніх відносин у православній церкві. Але учасники наради в Белзі зійшлися ще потаємно окремо, склали декларацію про унію й доручили її Терлецькому, щоб він передав її королеві. Справу тримали у повній таємниці до р. 1593. Того року помер Мелетій Хребтович, і на його місце був призначений королем сенатор **Адам Потій** (в чернецтві Іпатій). Це був чоловік освічений і енергійний. Він замолоду пристав був до протестантів, потім вернувся до православ'я і дуже спочував ідеї церковної унії. Він став душею унійної справи. Потій умовив і Рогозу, людину нерішучу, підписатись під декларацією про унію. В 1594 р. декларацію подано в ім'я всієї православної церкви в Польщі королеві Жигмонту III. і папському нунцію. Вихідним пунктом догматичних умов було взято флорентійську унію 1439 р. Духовенство й миряни мали підлягати римському папі. Всі релігійні обряди православної церкви залишилися непорушно. Остаточне вирішення справи причастія мав зробити папа. Допускалися мішані шлюби й жонате духовенство. Уніятським єпископам дозволялося відправляти Службу Божу в римо-католицьких костелах, а католицьким в церквах. Уніятські єпископи мали дістати місця в сенаті і бути вільні від усяких податків. Уніяти допускалися до всіх державних посад нарівні з католиками.

Король Жигмонт III, фанатичний католик і друг єзуїтів, прийняв декларацію дуже прихильно, обіцяв, що уніятів буде зрівняно в правах з католиками і просив, щоб про унію було оголошено до загального відома. Але справа ще й далі велася потаємно. В кінці 1595 р. Потій і Терлецький поїхали до Риму і зложили перед папою Климентом VIII урочисту заяву про унію православної церкви в Польщі з церквою римо-католицькою. Папа з радістю прийняв цю заяву, і унію було офіційно проголошено. Весною 1596 р. Потій і Терлецький повернулися на Україну.

Чутка про унію тимчасом розійшлася серед православного громадянства і викликала серед нього велику тривогу.

Перший ударив на гвалт старий князь Острожський, який уважався за офіційного опікуна православних у Польщі. Він розіслав окружне посланіє, де називав єпископів зрадниками, закликав поборювати унію й домагався, щоб така важлива справа вирішувалася на соборі, а не в тісному гурті єпископів. Посланіє зробило вражіння. Ані маса православного духовенства, ані українська шляхта й міщанство й думки не припускали про унію й зустріли вістку про неї, як замах на свою батьківську віру й народність, як загрозу латинізації й полонізації українського культурного життя. Проти унії почалася завзята агітація, під впливом якої відступили владика перемишльський Михайло Копистенський і сам перший її ініціатор Гedeон Балабан, владика львівський. Вони зложили про це офіційну заяву. Православна українська і біло-руська шляхта складала протести проти унії, оголошені на варшавському сеймі весною 1596 року. Ситуація дуже загострилася. Було вирішено поставити справу унії на соборі, який скликано при кінці 1596 р., в Бересті. Обидві сторони — православна і уніятська — приготувались до рішучого бою. Патріарх царьгородський прислав на собор свого представника екзарха **Никифора**, колишнього професора університету в Падуї, прислав свого представника, екзарха **Кирила Лукаріса**, і патріарх александрійський. Прибуло багато інших духовних осіб з православного сходу. Головну роль грав князь Острожський, який явився в супроводі кількох тисяч свого власного війська. Прибули єпископи Гedeон Балабан і Михайло Копистенський, представники шляхти від різних воєводств, делегати міщан зі Львова, Вільна та ін. міст, та понад 200 чоловік духовенства. Ніколи ще не було в Україні такого величнього й урочистого собору. Православні зібрались в господі князя Острожського.

Прихильники унії зібрались в церкві св. Миколая: митрополит Рогоза, єпископи, католицькі біскупы, вислані папою, королівські послы й міністри, єзуїтські діячі з Петром Скаргою на чолі. Православний собор звернувся до собору, що засідав у веркві св. Миколая, запрошуючи його до себе. На це митрополит і єпископи, що пристали до унії, відповіли, що вони прилучилися до католицької цер-

кви. Вони склали про це урочисту декларацію й виголосили анатему єпископам Балабану й Копистенському та всьому духовенству, що брало участь в православному соборі й заборонили йому відправляти Службу Божу. Православний собор зі свого боку виголосив анатему на уніятів.

Так стався розрив. З одного боку стали митрополит, п'ять єпископів і кілька ігуменів та священників; з другого боку весь загал українського й білоруського громадянства з двома єпископами й більшістю духовенства. Обидві сторони повели між собою завзяту літературну полеміку. Але крім літературної боротьба прийняла й зовсім реальні форми. Перш за все польське правительство заявило, що воно визнає тільки ухвали уніятського собору і тільки один уніятський обряд визнає за легальний. Далі воно заарештувало протосінкела Никифора, як ніби турецького шпига, і замкнуло до Марієнбургської фортеці в східній Пруссії, де він і помер. Не помогли протести князя Острожського. З другого боку патріярх царьгородський затвердив постанову православного собору в Бересті, й вони таким чином добули собі канонічну санкцію.

По смерті Рогози уніятським митрополитом став енергійний Потій, який в особі **Вельяміна Рутського** (сина московського емігранта) знайшов собі діяльного помічника і наступника. Потій взявся переслідувати ігуменів і священників, які не хотіли приставати до унії, одбирав у православної церкви матетности, монастирі, храми, друкарні, й замість православних закладав уніятські школи. Позбавлена своєї ієрархії (по смерті Михайла Копистенського залишився самотній православний єпископ Гедеон Балабан у Львові) й не визнавана державною владою православна церква впадала в стан певної дезорганізації, який дуже зручно використовували уніяти. Православна шляхта як могла боронила прав своєї віри. Вона заключила 1599 р. у Вільні формальний союз з протестантами (гуситами, лютеранами й реформатами), щоб спільними силами обороняти в Польщі свою віру. Вона добилася, що в 1601 році польський сейм постановив припинити судові процеси в справах релігії й ухвалив, щоб церковні маєтности давалися тільки православному духовенству, але король не за-

твердив цієї постанови, так само як не затвердив і постанови сейму з 1603 р. про поворот православним деяких монастирів, захоплених уніятами. Тільки після довгих зусиль король затвердив постанову сейму 1607 р. про те, що за православною церквою залишаються її стародавні права й духовенству, яке не хотіло приймати унії, дарується амнестія.

Але всі ці постанови не мали самі по собі великого значення, бо в Польщі все більше входило у звичай, що не право вирішує якусь справу, а фактична сила. А відношення сил укладалося чим далі, то все більше не на користь православних. Під впливом єзуїтського виховання або з-за матеріальної вигоди в кінці XVI і на початку XVII в. українські магнати і шляхта масово переходять на католицизм і полонізуються. В 1608 р. помирає старий князь Острозський, а його діти вже перед тим стають католиками. Його внучка Анна-Алоїза, що вийшла за литовського гетьмана Ходкевича, цілком підпала під вплив єзуїтів і, ставши власницею Острога, обернула православну академію на єзуїтську колегію. Вихованець острожської академії, знаменитий церковний діяч **Мелетій Смотрицький** пише в 1610 році свій славний "Trenos" (Плач), в якому перелічує десятки старих українських родів, які покинули батьківську віру й спольщились, і гірко нарікає на їх відступництво, через яке православна церква залишилася без опіки і оборони. Але на захист православної церкви виступила в початку XVII віку нова суспільна сила — українська козаччина.

УКРАЇНЬСЬКА КОЗАЧЧИНА ВИСТУПАЄ В ОБОРОНІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Козаччина розвинулася й організувалася протягом XVI століття. Вона склалася з військових, активних елементів українського суспільства й ставила собі завданням обороняти українські землі проти татарських наїздів, які руйнували край і забирали в неволю молодих і здорових людей, чоловіків і жінок. Литовське правительство не зуміло оборонити українського населення, і воно взялося до самооборони. Козацтво й було формою такої самооборони.

В козаки йшли представники української шляхти і міщанства. На чолі козацьких ватаг ставали часто родовиті українські пани й члени провінційальної адміністрації. Козаччина поділилася в другій половині XVI ст. на дві категорії: на козаків т. зв. городових, які мешкали по-над Дніпром у Каневі, Черкасах та ін. містах і селах, мали своє господарство й жінок, і козаків запорожських (або низових), які оселились низче порогів Дніпра й zaloжили свою "Січ", де мешкали без родин, як лицарський орден, і проводили постійну боротьбу з татарами. Після люблинської унії, яка прилучила українські землі безпосередно до Польщі, широкі степові простори почали скоро заселюватись хліборобською людністю, і козаччина ставала дуже в пригоді своєю боротьбою проти татар, вона зупинила їхній натиск і від оборони стала переходити в наступ проти Криму й Туреччини, яка стояла за татарами. Але польський уряд боявся дратувати турків і вагався легалізувати козаків, як окрему військову верству. Між урядом і козаками почали виникати на цім ґрунті збройні конфлікти: козаки повставали проти уряду, і до них прилучалися селяни, яких усе більше дратувала панщина, завведена поляками. Серед цих повстань особливо грізним було повстання 1595 року під проводом **Наливайка**, лиш з великими зусиллями приборкане поляками. Після того козацьке військо було розформоване й заборонене. Але за деякий час воно було відновлене, бо сама Польща потрібувала помочі козаків.

Зпочатку козаки не виявляли особливого зацікавлення церковною справою, хоч і ставилися до уніятів неприхильно, але коли на чолі козаччини став славний гетьман **Петро Конашевич-Сагайдачний**, він отверто взяв православіє під свій захист, і уніяти не важилися виступати проти православних у самому Києві. Сагайдачний переносить осередок українського культурного життя зі Львова до Києва. Архимандритом багатого Печерського монастиря стає галичанин Єлисей Плетеницький, перейнявши цей пост після Никифора Тура, що збройною рукою оборонив Печерський монастир від уніятів. В 1615 році в Києві закладається Богоявленське братство, якому жінка мозирського мар-

шалка Гальшка Гулевичівна-Лозкина записала щедрю фундацію на культурно-просвітні цілі. До братства вписався сам гетьман Сагайдачний з усім військом запорожським. Братство заложило колегію на зразок європейських університетів. Друкарня Печерського монастиря розвинула дуже широку діяльність, друкуючи богослужбні книжки, підручники, словники, наукові праці, полемічні й теологічні твори. Нарешті відбулося відновлення православної єрархії під покровом козацького гетьмана. Коли обидва православні єпископи, що залишились вірні православію, померли, і не було кому висвячувати священників, Сагайдачний скористався з приїзду в Україну єрусалимського патріярха Теофана, і за порозумінням з представниками шляхти, козаків і братств, той висвятив у Києві **Іова Борецького** на митрополита, Мелетія Смотрицького на архієпископа полоцького, Ісаїю Копинського на єпископа перемиського, князя Езекїїла Курцевича на єпископа луцького, Паїсія Іполітовича на єпископа холмського і грека Аврамія на єпископа лінського. Польське правительство не визнало висвячених єрархів, і вони мусіли довгий час не виїздити з Києва, де їх охороняли козаки. Але в життя православної церкви було внесено порядок і відновлено дисципліну. Митрополит явився на козацьку раду в Сухій Діброві й у палкій промові закликав козаків у присутності Сагайдачного стати в обороні православної віри. І козаки заприсягли, що будуть боронити свою віру “аж до горла.”

По смерті Сагайдачного весною 1622 р., українці справили йому в Києві урочистий похорон. Сагайдачний перед смертю записав своє майно на київські й львівські школи по-половині. Польща дуже цінила величезні заслуги Сагайдачного перед державою й поки він був живий, не зважувалася чіпати православіє, але як його не стало, відновлося переслідування православної церкви. Відносини знову дуже загострилися, з обох боків виникали гострі ексцеси: у Києві козаки утопили уїятського архимандрита Грековича, який хотів було силою захопити храм св. Софії, а в Полоцьку народ забив уїятського єпископа Іосафата Кунцевича, фанатика, який суворо переслідував православних. Оборона прав православної церкви в польському сеймі

українською шляхтою, яку піддержували козаки, не давала практичних наслідків. Серед православних почала закрадатись зневіра в своє діло. Навіть сам недавній оборонець православія Мелетій Смотрицький почав схилятись до унії і, хоч під загрозами козаків на київському соборі 1628 р. відкликав своє зречення й свої писання в уніятському дусі, але виїхавши з Києва на Волинь, знову виступав як уніят. Скликані для спроби примирення православних з уніятами спільні собори 1628 і 1629 років не довели до ніякого порозуміння, бо православні, особливо козаки, не йшли на жадні уступки в засадничих справах віри.

ПЕТРО МОГИЛА І ЙОГО ЗАСЛУГИ ПЕРЕД ПРАВОСЛАВІЕМ

В 1632 р. помер приятель єзуїтів король Жигмонт III, що ставився непримиримо до православних. На його місце поляки обрали його сина Володислава IV, що був зовсім іншої вдачі як його батько: він був терпимий в справах віри, а до козаків ставився дуже прихильно, високо цінячи їх хоробрість. І козаки його любили. Ще перед своїм вибором на престол, Володислав особливою умовою зобов'язався надати православній церкві певні права: визнання єрархії, право мати церкви, школи, друкарні, братства, займати державні посади. Православні діставали крім київської митрополії єпископські катедри в Луцьку, Львові, Перемишлі й у Мстиславлі на Білорусі. За уніятами залишено єпископії в Холмі, Володимирі, Пинську й Полоцьку. Православним повертався цілий ряд церков і монастирів, захоплених раніше уніятами. Саме перед тим помер митрополит Іов Борецький. На його місце обрано Ісаїю Копинського. В польських урядових кругах хотіли бачити митрополитом архимандрита Печерського монастиря Петра Могилу.

На нараді православних послів варшавського сейму в кінці листопаду 1632 р. обрано було Могилу, і король його затвердив. Церемонія висвячення на митрополита відбулася у Львові весною 1633 р. Вибір Копинського було уневажнено. Патріярх царьгородський прислав Могилі своє благословення.

Петро Могила (1596-1647) був син молдавського господаря (князя), який з політичних причин покинув княжий

престол і переселився до Польщі. Могила дістав освіту в Парижі, служив якийсь час у польському війську, але скоро постригся в черці й заняв посаду архимандрита Печерського монастиря. Людина освічена, розумна й енергійна, він посідав велике майно і мав звязки з визначнішими родами в Польщі. В особі Могили православна церква знайшла собі видатного провідника, справжнього вождя, свідомого своїх цілей. Він подбав перш за все про те, щоб створити під православною митрополією тверду матеріальну базу, щоб мати змогу вільно переводити в життя свої широкі пляни. Він постарався зосередити в своїх руках величезні земельні багатства, які належали київським монастирям, що дало йому змогу розвинути широку культурно-просвітну діяльність. На цю саму мету він ужив і свої власні значні кошти. Зосереджені в руках митрополії великі засоби дали Могилі перш за все змогу обновити київські святині. Він реставрував собор св. Софії, Михайлівський і Видубецький монастирі, церкву Трьохсвятительську й Спаса на Берестові, на місці руїн Десятинної церкви поставив невеличку нову церкву. Він звернув увагу на скріплення дисципліни серед духовенства й взагалі на упорядкування церковного життя. Він сам пильно стежив за життям і працею духовенства, завів особливих митрополичих намісників, які повинні були доглядати за порядком в митрополії. Для розсліду й суду в церковних справах було заведено особливий суд, так звану консисторію. Було уложено обширний катехизіс — визнання православної віри, ухвалене на церковному соборі у Києві 1640 р. а потім на другому соборі в Ясах в 1641 р. Київська друкарня була поширена, і з неї виходили численні церковні книги, які розходилися по всіх славянських землях. Братську школу Петро Могила зреформував у колегію по типу західно-європейських високих шкіл, з наукою на латинській і грецькій мовах. Яко філії київської колегії założено колегії у Вінниці на Поділлі й у Кремянці на Волині. Могила вирядив на свій кошт стипендістів за кордон для докінчення там студій, і по повероті вони ставали професорами колегії. Біля колегії згромадився ряд видатних теологів і вчених, з поміж них ще за життя митрополита виступили талановиті діячі на церковно-громадській арені.

Діяльність Петра Могили у високій мірі прислужилась національній справі й тим, що поставила православну церкву — тодішній прапор і символ народности — на такий рівень, що вона могла успішно оборонятись від римо-католицького натиску. Київська колегія була пізніше, за гетьмана Мазепи, піднесена до ранги академії й дістала назву Київ-Могилянської в честь її великого фундатора. На наступника Могили собор вибрав у Києві **Сильвестра Косова** (1647-1658).

ПІДПОРЯДКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ МОСКОВСЬКОМУ ПАТРІАРХУ

Повстання Богдана Хмельницького й створення ним Української Козацької Держави принесло тріумф православної церкві. Унію було фактично скасовано на українських землях. Але Україна не змогла вдержатись вповні самостійною та незалежною державою і мусіла прийняти протекцію московського царя. Після довгої війни за Україну Москва заключила в 1667 р. в с. Андрусові договір з Польщею проти бажання самих українців. На основі цього договору лівобережна Україна з м. Києвом на правому березі, залишилася під протекцією Москви, як автономна область — Гетьманщина, а правобережна верталася під владу Польщі. Церковна унія продовжувала існувати під Польщею. Київським митрополитом по смерті Сильвестра Косова був обраний **Діонісій Балабан** (1658-1663), а після нього **Йосиф Тукальський** (1663-1675). Гетьман Петро Дорошенко відбився від Польщі й на короткий час зєднав обидва береги Дніпра до купи. Він енергійно відстоював інтереси православ'я в Польщі і в особі митрополита Тукальського, великого патріота українського, знайшов собі щирого помічника. Тукальський, щоб не залежати від московського воеводи, що сидів у Києві, переніс митрополиту резиденцію до Чигирина, столиці гетьмана Дорошенка. Не маючи сил одбитися одночасно від Польщі й Москви, Дорошенко прийняв протекцію турецького султана. Але непосильна боротьба знищила Дорошенка, і він зрікся гетьманської влади перед сполученими силами Москви і гетьмана лівобережної України Самойловича. Зруйнований Чигирин і правобережну Україну заняли турки.

Митрополит Тукальський помер в Чигирині підчас його облоги москалями.

Київською митрополією правив, як містоблюститель, архієпископ Чернігівський **Лазарь Баранович**. На митрополита київського гетьман Самойлович провів свого родича князя **Гедесна Святополка-Четвертинського**, єпископа Луцького, який виїхав з Польщі. Московське правительство домагалось підпорядкувати київську митрополію московському патріярху. Самойлович пішов Москві на зустріч. Але треба було досягти згоди від царьгородського патріярха, від якого канонічно залежав Київ від самого початку християнства в Україні, щоб він признав відлучення київської митрополії й піддання її під московську зверхність. До Царьгороду було вислано з подарунками послів від царя й гетьмана, але ні царьгородський патріярх, ні інші, особливо патріярх єрусалимський Досифей, не хотіли міняти порядку, який існував уже більше як сім століть, і до якого звикли обидві сторони. Але московський посол звернувся до турецького візира, і той примусив вселенського патріярха згодитися на "добровільне" підпорядкування української церкви московському патріярху. Сталося це в 1686 р. Царьгородський патріярх дістав від царя подарунки за свою згоду. Українське духовенство було дуже вражене, але нічого не могло вдіяти проти гетьмана й Москви.

Коли українська церква змушена була підкоритися Москві, збільшився натиск на неї і під Польщею, де король і уряд старалися нахилити її до унії. Вони знайшли собі спільника в особі львівського православного єпископа **Йосифа Шумлянського**, який іще в 1677 році зробив папському нунцієві в Польщі заяву про свою готовість прийняти унію. Але справа унії зустріла опозицію з боку духовенства і братств. Тоді Шумлянський за порозумінням з польським урядом так хитро повів свою лінію, що за яких два десятки літ всяка опозиція була зломлена, і в 1700 році унію було проголошено офіційно. У 1708 р. мусіло пристати на неї і львівське міщанське братство. Найдовше тримався православія в Галичині Манявський скит на Підкарпаттю. Його закryw уже австрійський уряд в 1785 р. підчас секуляризації монастирів за панування Йосифа II.

Московський патріярх зпочатку не дуже втручався до

внутрішнього життя української церкви, але коли після полтавської катастрофи 1709 р. й упадку гетьмана Мазепи почався страшний натиск на Україну й руйнація її політичної автономії, то це зачепило й життя української православної церкви. Треба сказати, що українське церковне життя, особливо українська освіта, мали великий вплив на московську церкву. З Києва до Москви приходили вчені богослови і приносили з собою українські звичаї, хоч москалі дуже неохоче їх переймали. В Москві заведено українські церковні співи, будовано храми в стилі українського барокко, мальовано образи з українських зразків.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА МОСКОВСЬКА

На півночі східної Європи християнство поширилося як і в Україні. Найперше воно повстало в Новгороді, який був властиво колонією Київської України — Руси. Але тут ще за життя Володимира Великого виникали поганські бунти, які воєвода кн. Володимира Добриня мусів втихомирювати силою. Предки нинішніх великорусів вятичі держались поганства аж до початку XII-го віку. На Вологодщині провадив місіонарську працю в пол. XII-го в. преподобний Герасим, чернець Києво-Печерського монастиря. Великоруські князі хрестили як славян-великорусів, так і волзьких болгар, черемисів, мордвинів. З Новгорода християнство ширилось серед чудських (фінських) племен: остяків, корелів та ін. Серед зирян і пермяків проповідував християнство св. Стефан, який переклав св. Письмо на зирянську мову і в кінці XIV в. був висвячений на єпископа. В 1265 р. повсталася християнська єпархія в Сараї, столиці Золотої Орди. Але християнство серед фінських племен приймалося лиш поверхово, і вони ще дуже довго, майже до самого XIX ст. придержувалися своїх поганських звичаїв, не вважаючи на переслідування російської влади.

Взагалі християнство серед великорусів і фінів мало відмінний характер ніж в Україні, відповідно до великоруської вдачі. Серед великорусів панувала формальна побожність, прихильність до зовнішніх виявів і забобонність, нахил до аскетизму в таких його формах, як наприклад “столпництво”: подвижники ставали на стовп (вежу) й вистоявали на ньому цілими роками, переносючи всі недогоди

суворого північного клімату*). Так само типово великоруським явищем були т. зв. “юродиві”, які удавали з себе ніби божевільних, умисне докучали людям, щоб ті їх били, але юродиві не боялись казати правду у вічі навіть князям, таким як відомий з своєї жорстокости Іван Лютий московський.

На півночі виникали єресі, яких не знала українська церква. Так, в 1371 році повстала у Пскові єресь т. зв. **“стригольників”** (голярів). Її провідниками були Карп і діакон Никита. Стригольники відкидали єрархію і священницький сан. З Пскова ця єресь перейшла до Новгороду. З нею боролися й місцеві єпископи і навіть сам патріарх царьгородський. В Новгороді повстала в кінці XV в. єресь **зжидоватілих**, занесена вченим жидом Захарією. Вона знайшла собі прихильників у Москві серед вищих двірських кругів. Прихильники цієї єресі не визнавали Ісуса Христа Сином Божим, зневажали св. Діву Марію, не вірили у воскресення і вознесення, не шанували святих, замість неділі шанували суботу. Московське духовенство провадило жорстоку боротьбу з зжидоватілими, скликало собори, які кидали на них анатему, і на початку XVI в. знищило секту. Але натомість повстала у Москві єресь **Матвія Башкина**, який відкинув передання Отців Церкви і традицію Вселенських Соборів, визнаючи за одиноким джерелом віри св. Письмо, яке витолковував по своєму. Єресь знайшла собі численних послідовників. Вона була засуджена на соборі у Москві 1553 року.

Перший монастир на півночі заложив у початку XII в. Антоній Римлянин під Новгородом. На поч. XIV в. заложив монастир на півночі від Москви Сергій Радонежський. Монастир дуже розрісся і відіграв значну роль в історії московської держави. В пол. XV в. заклали монастир на далекій півночі, на острові Соловках (на Білому морі), ченці Зосима і Савватій. Цей монастир відіграв значну роль в історії московської церкви.

З відділенням московської церкви від київської митрополії в 1458 р. московське церковне життя дуже замкну-

*) Столпництво було відоме на християнському сході в середніх віках.

лося в собі, відокремившись від західних впливів. Церква тільки формально заховувала свою канонічну залежність від царьгородського патріярха. Наслідком цього відокремлення повстали в московській церкві всякі забобони й фальшиві звичаї: ходження “по сонцю” в процесіях, спів “алілуйа” дзичи, хрещення двома пальцями, сліпе наслідування старих зразків у церковному малярстві, таке ж некритичне наслідування старих рукописів церковних книг, хоча б там були й помилки при переписуванні, і т. п. Характеристичною прикметою московського духовенства зробилася гордовита віра, що справжнє православ'є збереглося тільки на Московщині та що Москва є “третім Римом.”

Політичний зріст московської держави, яка об'єднала всі великоруські землі і фактичний зріст московської митрополії навіяли в Москві думку піднести московського митрополита до патріяршої гідності. Патріярх царьгородський Єремія, перебуваючи в Москві, висвятив у патріярхи митрополита **Юва** (в 1582 році). Патріярх московський дістав п'яте місце серед вселенських патріярхів. Особливе місце між московськими патріярхами займав **Філарет**, якого син Михайло Романов був обраний в 1613 р. на царський трон і став родоначальником династії Романових. Він фактично правив державою і, як батько царя, мав почести нарівні з своїм сином.

За другого московського царя Олексія визначився патріярх **Никон**, син простого селянина, чоловік дуже розумний і енергійний. Царь дуже його полюбив і підніс до гідності патріярха. Никон задумав виправити богослужбові книги від помилок, які до них закралися через нетямучих переписишників, і очистити церковні звичаї від фальшивих обрядів. Але фанатичні прихильники старовини рішуче повстали проти всяких змін, як проти порушення чистоти віри. Тимчасом різкий і гарячий Никон, який мав багато особистих ворогів, не зумів вдержатись на висоті свого становища, посварився з царем, самовільно покинув був патріярші обов'язки і замкнувся в одному монастирі під Москвою. Над Никоном відбувся на соборі в Москві в 1666 р. суд, в якому взяли участь патріярхи Александрійський і Антіохійський. Суд постановив позбавити Никона патріяршого сану і зам-

кнути до монастиря. Одначе собор ухвалив започатковане Никоном справлення книжок і обрядів та осудив противників справлення і виголосив на них анатему. Але вороги Никонових реформ, які дістали ім'я раскольників, не вгамувались і почали завзяту боротьбу, спираючись на співчуття народніх мас. Ніякі переслідування не могли їх залякати, вони йшли на смерть із-за обрядових різниць, і народ уважав їх за мучеників за віру. Провідник раскольницького руху, протопоп Аввакум, якого не зломило й заслання на Сибір, був спалений на вогні. Десятки мільйонів населення фактично відокремилося від пануючої церкви. Рятуючись від жорстоких переслідувань московської влади, вони тікали в ліси на далекій півночі, або на Україну, яка не знала переслідувань за віру. Згодом раскольники поділились на секти, з яких головні були “поповці” (які визнавали священників) і “безпоповці.” Російський уряд жорстоко їх переслідував, і раскольники, доведені до відчаю, нераз живцем палили себе разом з жінками й дітьми. Вони гадали, що таким способом рятують себе від влади “антихриста.”

Царь Петро I, який задумав реформувати Московщину й прищепити їй європейську культуру, вважав, що одною з перешкод для того є фанатизм і темнота московського духовенства, особливо монашества. Він боявся, що патріярх стане в опозиції до його реформаторських плянів і поведе за собою маси. Тому він вирішив скасувати патріярхат і по смерті патріярха Адріана не дозволив обрати йому наступника. Він призначив лиш “містоблюстителя” патріяршого престолу в особі українця Стефана Яворського, митрополита рязанського. Управління церквою мало бути віддане колегії єпископів під назвою **“Святішого Синоду.”** Взагалі ціла церковна реформа була переведена руками українців, як людей більше освічених і культурних, які не цурались західно-європейської освіти і не мали перед нею страху так, як московське духовенство. Проєкт синодального устрою виробив українець **Теофан Прокопович**, колишній ректор Києво-Могилянської Академії а пізніше архієпископ псковський. В 1721 р. був призначений Синод, на чолі якого станув яко президент **Стефан Яворський**, яко віце-президенти Прокопович і другий українець **Теодосій**

Яновський, членами призначено чотирьох єпископів і чотирьох священників і настоятелів монастирів. Але головною особою в Синоді був його світський Обер-прокуратор, який представляв особу самого царя. Синод керувався “Духовним Регламентом,” який склав Прокопович. Не вважаючи на свою ненависть до українців після переходу Мазепи на бік шведів, царь Петро на всі єпископські катедри в Росії попризначував українців за одиноким виїмком Митрофана, єпископа Вороніжського.

Перевага українців у складі російської єрархії продовжувалася аж до вступу на трон цариці Катерини II, яка крім своєї загальної несимпатії до всього українського мала ще й особисті причини: конфлікт з архієпископом **Арсенієм Мацієвичем**, який повстав з відібранням від церков і монастирів їх маєтків (т. зв. секуляризація) і різко осуджував царицю за її недостойне приватне життя. Мстива Катерина звеліла усунути арх. Арсенія з катедри і вкинути до тюрми, властиво — живцем замурувати у келії в Ревельській фортеці, де він і помер від холоду і голоду. Слухняне московське духовенство покірно виконувало царські накази, в тім числі й реформу духовної школи, переведену цілком по зразку українських шкіл, як вони виглядали в кінці XVIII ст. — звісна річ, з формального боку. Для високої духовної освіти було засновано на протязі перших десятиліть XIX в. чотири академії: у Петербурзі, Москві, Києві (переформовану) з старої Києво-Могилянської Академії) і в Казані; для середньої — духовні семінарії, по одній на єпархію. В тих семінаріях виховувалися священники, які діставали посади по містах та селах.

Українська православна церква підлягла протягом XVIII століття русифікації. На митрополичу катедру в Києві й на єпископські призначалися виключно великоруси. Старий український звичай вибору священників парафіянами було скасовано, і єпископи з консисторією стали призначати священників, стараючись заміщати парафії москалями. Ці зайді москалі, чужі місцевому життю, його звичаям і традиціям, сприяли тому, що переривався зв'язок, який колись тісно зєднував священників з парафіянами. Було заборонено вживати українську мову в проповідях і служити з українською

вимовою по церковно-славянськи. Святе Письмо українською мовою було суворо заборонено, так само, як і всі книжки релігійного змісту. Взагалі православна церква під російським пануванням стала для українського народу, здавна глибоко релігійного, зовсім чужою установою, її служителі обернулися в урядовців, які слухняно виконували розпорядження цивільної і своєї вищої духовної влади. Зросійщена “сінодальна” церква не могла задовольнити духових потреб українського населення, і воно, шукаючи “правди”, часто зверталося до різних протестантських сект, які стали ширитись під впливом німців — колоністів, починаючи з 1870 років. Так повсталася т. зв. штунда, баптисти, мальованці та інші секти, які відкидали обряд православної церкви, не визнавали духовенства, не шанували ікон і т. д. Офіційна російська церква, піддержувана поліційною владою, старалася боротись з цим раціоналістичним народнім рухом, але не мала успіху. Взагалі нещаслива церковна політика російського уряду вела до повного відлучення народніх мас від церкви й упадку авторитету духовенства, що дало сумні наслідки по вибуху революції в Росії весною 1917 року.

ДОЛЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ Я ЦЕРКОВНОЇ УНІЇ

Уніятська церква під Польщею відбула в 1720 р. собор в Замості. Цей собор упорядкував церковні справи, запровадив карність серед духовенства і наказав йому дбати про народні школи. Василянський монаший орден здобув рішучий вплив на церковне життя. Осередком того життя зробився Почаївський монастир із своєю друкарнею. Але на правобережній Україні твердо трималося православ'я, не вважаючи на утиски і переслідування з боку уніятів. Одиноким офіційно визнаною православною єпархією в Польщі залишилася Могилівська або Білоруська. На її чолі стояв з половини XVIII. ст. енергійний архієпископ **Юрій Кониський** (1718-1795), вихованець і професор Києво-Могилянської Академії. Офіційним протектором православ'я в Польщі була на основі договору 1720 р. Росія. На основі цього договору догляд над православними парафіями Київщини мав єпископ переяславський Гервасій Лінцевський;

мав вплив на життя православної церкви на правобережній Україні і архимандрит Слуцького монастиря Віктор Садковський. Утиски з боку римо-католиків і уніятів викликали криваву реакцію з боку українських повстанців — гайдамаків. В 1768 р. вибухло під проводом Залізняка й Гонти грізне повстання на південній Київщині. Воно розпочалося в Мотронинському монастирі, де ігуменом був енергійний борець за православ'є Мелхиседек Значко-Яворський. Це повстання було спровоковане Росією, але коли воно привело до розгрому гайдамаками міста Умані, де було вирізано кілька тисяч поляків і жидів, та сама Росія підступом захопила в полон гайдамацьких ватажків і допомогла полякам приборкати та жорстоко покарати гайдамаків.

В 1772 році Австрія забрала Галичину і поробила деякі заходи, щоб піднести освіту і матеріальний стан греко-католицького (уніятського) духовенства. Під австрійським пануванням українське уніятське духовенство, одинока суспільна верства, яка ще не зовсім спольщилася, почало помалу відроджуватися національно і відігравало провідну роль в житті українського народу в Галичині, аж поки її не заступила з половини ХІХ ст. світська інтелігенція, що вийшла з народу і з духовних родин. В церковному відношенні греко-католицька ссрхія під Австрією складалася з львівської митрополії й двох єпископій: станіславівської й перемиської. Серед єрархів греко-католицької церкви в Галичині особливо визначився митрополит **Андрей Шептицький** (1900-1943). Українці греко-католики Угорщини (підкарпатської Руси) складали окрему єрархію в Ужгороді й мали свого окремого єпископа.

З прилученням в 1793 році до Росії правобережної України почався серед її населення стихійний рух за поворотом до православ'я. Цілі мілійони навернулись на православ'є. Але надії народу, що це полегшить долю селян-кріпаків, не справилися: Росія залишила селян-українців у кріпацькій неволі в польських панів. Після здавлення польського повстання 1830-31 років, в якому виявилися польські симпатії уніятського духовенства (монахів-василіян), російський уряд зовсім скасував греко-католицьку церкву в Росії в 1839 році. Унія ще деякий час залишилася

тільки на Холмщині (головно на Підляшшу), але й тут була вона скасована в 1875 році, хоч тепер народ уперто її при-держувався і терпів за неї жорстокі переслідування з боку російської влади. Коли в Росії в 1905 році було проголошено закон про релігійну толеранцію, українці-холмщани масово почали переходити на римо-католицизм і спольщилися. Такий був результат безглуздої політики російської влади, яка не допускала проявів української національної свідомості, і це було використано польським духовенством, яке ввесь час провадило серед населення пропаганду католицизму.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА СХОДІ І НА БАЛКАНІ

В VII-VIII віках патріярхати Антіохійський, Єрусалимський і Александрійський підпали під владу Магомета, а в р. 1453 по упадку Царьгороду опинився під владою турків і патріярхат Царьгородський. Верхні верстви християнського населення в Сирії й Єгипті були або винищені фізично, або мусіли прийняти іслам. Християнськими залишилися лиш народні маси, темні й убогі.

1. **Патріярхат Царьгородський.** Завоювавши Царьгород, турки зробили патріярха не тільки головою церкви, але й усього цивільного християнського населення в справах адміністрації й суду. Він одержав право засідати в Дивані (Державній Раді). Свої обовязки на місцях патріярх виконував через єпископів, наділених також широкими правами. Греки замешкали в окремому кварталі Царьгороду, в т. зв. Фанарі (тому їх називали фанаріотами). Вони по-захоплювали всі вищі духовні посади в Болгарії, Сербії (крім Чорногорії), Румунії, і держали в своїх руках долю християнської людности на цілому Балкані. За свої зловживання, за підкупність вони були скрізь зненавиджені. Але становище патріярха було тяжке і небезпечне. В XVII стол. кілька патріярхів заплатили головою за зносини з Москвою й українськими козаками. Навіть на початку XIX ст. турки повісили патріярха (Григорія V), коли почалася війна з Росією. На чолі церковної управи стояв синод, де головою був сам патріярх, а членами 8-12 митрополитів. Султанський фірман (наказ) 1856 р. запровадив реформу

в церковному правлінні: поруч Синоду створено Народню Раду з 7 митрополитів і 21 світських людей. Цей устрій держався до 1923 року, коли вся влада опинилася в руках патріярха і Синоду без участі мирян. Патріярх зберіг значіння голови церкви, але не має політичної ваги.

2. **Патріярхат Антіохійський** має всього 380,000 вірних, майже виключно арабів. З кінця XVII в. патріярший престол обсаджувався арабами, пізніше став обсаджуватись греками. Формально на чолі церкви стоїть Синод з чотирьох митрополитів і двох єпископів, але вдійсности всіми справами керує сам патріярх. Духовенство в патріярхаті виборне. 14 епархій, на чолі кожної з яких стоїть митрополит, налічують коло 380,000 вірних, майже виключно арабів. Осідком патріярха є Дамаск, де царська Росія збудувала соборний храм.

3. **Патріярхат Єрусалимський** тісно зв'язаний з долею Палестини, Святої Землі для всього християнського світу. В 1099 р. Єрусалим був зовойований хрестоносцями й 1½ століття перебував в руках латинян. Аж до кінця XVIII ст. патріярх перебував у Царьгороді і обірався звичайно з поміж греків. У самім Єрусалимі довго йшла боротьба за володіння Гробом Господнім і лиш з половини XIX ст. запанувала між ними рівновага. Духовенство в патріярхаті — грецьке, паства ж — араби. Всього в патріярхаті 15 епархій і коло 55,000 вірних. Вибірає патріярха Синод зпоміж єпископів. Доходи його були від паломників, число яких за останні часи дуже зменшилося через війну й трівожні політичні події.

4. **Патріярхат Александрійський.** Основне населення копти, нащадки давніх єгиптян. Всього коптів є коло 400,000. Резиденція патріярха знаходиться в Каїрі, де Росія вибудувала в 1839 р. палату для патріярха і при ній церкву. В патріярхаті 8 митрополитів і кілька єпископів.

ЄЛЛІНСЬКА (НОВОГРЕЦЬКА) ЦЕРКВА

В 1822 році греки почали боротьбу за незалежність Єллади (Греції) і десять років пізніше самостійна грецька держава була визнана офіційно. В 1833 р. була проголошена й самостійність єллінської церкви на основах автоке-

фалії, яку в р. 1850 визнав і патріарх царьгородський. На чолі церкви станув Синод з митрополитом атенським, в складі 6 членів – митрополитів. Цей Синод є виконним органом єпископського собору з 32 членів, що скликається звичайно раз на рік. В 1923 р. вироблено на соборі основний закон управління еллінської церкви.

АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА НА ОСТРОВІ КИПРІ

Православне населення Кипру довгий час залежало канонічно від патріарха Антіохійського. В часах хрестоносних війн островом заволоділи латиняни, які тут панували до 1570 р., коли Кипр завоювали турки. Під турецькою владою Кипр став православною автокефальною церквою. Всього православного населення на Кипрі нараховується 250,000. На чолі церковної управи стоїть Синод, який складається з архієпископа і чотирьох єпископів. В році 1878 Кипр окупувала Англія.

БОЛГАРСЬКА ЦЕРКВА

Аж до пол. XIX в. болгарська церква перебувала під владою греків-фанатіотів. В р. 1872 болгари проголосили свою церковну незалежність від Царьгороду, але патріарх не визнав її й одлучив болгар од церкви. Повстала т. зв. болгарська “схізма”. Турецька влада оголосила 1870 року болгарський екзархат з митрополитом і синодом при ньому. Церква відіграла визначну роль в національному відродженні болгар. Будителями національної свідомости були монах Паїсій (род. 1722), автор болгарської історії, і єпископ Софроній (помер 1813 р.). З утворенням самостійної болгарської держави в 1878 році болгарська церква стала автокефальною з екзархом на чолі. При ньому створено Синод, який складається з єпархіяльних єпископів. Усіх єпархій є 11.

СЕРБСЬКА ЦЕРКВА

Незалежна сербська архієпископія була заснована в 1346 р. за короля Стефана Душана, коли на соборі в Скоплі було обрано патріархом архієпископа Йоанікія. Престоль-

ним містом визначено Печ. Царьгород не визнав Йоанікія і одлучив од церкви разом з усім сербським народом. В 1389 році серби були розбиті в битві на Косовому полі, і Сербія на довго підпала під турецьке ярмо. По смерті патріярха Калиника в 1766 році сербський патріярхат перестав існувати, і серби опинилися під владою патріярха царьгородського. На єпископів призначувано самих греків, які визискували народ, держали його в темноті, запровадили до богослуження грецьку мову, нищили сербські книги. Коли серби на початку XIX ст. вибороли собі політичну самостійність, вони звернулися до Царьгороду й просили автономії для своєї церкви. В 1832 р. складено між сербами і царьгородською патріярхією умову, на основі якої сербська церква дістала автономію. На чолі станув митрополит, обраний і висвячений в Сербії і затверджуваний патріярхом. Єпископів же обірали князь і митрополит. В 1878 році сербська церква стала автокефальною і вже не підлягала більше затвердженню царьгородським патріярхом. По світовій війні повстало королівство Югославія і до нього війшли всі сербські землі з колишніх королівства Сербії, Австро-Угорщини й Чорногорії, і в 1920 році відновлено сербський патріярхат. До нього належить біля 30 єпархій у самій Югославії й кілька єпархій з сербським населенням по-за межами Сербії (в Румунії, Угорщині, Албанії, Чехословаччині, Італії, Америці та Канаді).

На чолі церкви в **Чорногорії** від р. 1696 стояв митрополит Данило Негош, який підлягав Царьгороду. По скасуванні печського патріярхату в році 1766 чорногорська церква стала незалежною. Маленькою чорногорською державою правили князі з роду Негошів, які сполучали духовну і світську владу. В 1851 році князь Данило оголосив себе світським володарем. На чолі чорногорської церкви станув митрополит із Синодом. В 1918 р. чорногорська церква ввійшла в склад сербського патріярхату з митрополією в **Цетиньє**. В ній рахується три єпископи з 200 парафіями.

КАРЛОВАЦЬКА МИТРОПОЛІЯ

Із завоюванням Балкану турками і погіршенням становища християнської людности серби почали масово пере-

селятись до сусідньої Угорщини, де їм відводилися землі для поселення й давалися певні пільги і привилеї. В кінці XVIII в. тисячі сербів під проводом печського патріярха Арсенія Чорноевича виселилось й осіло в Славонії й Бачці понад Тисою й Дунаєм. Вони склали окрему карловацьку митрополію, як екзархат печського патріярхату, а по скасуванні того патріярхату вона стала зовсім незалежною. В половині XIX стол. серед сербів у Славонії прокинулася національна свідомість і почався національний рух. В подяку за поміч проти мадяр підчас їх повстання проти австрійського правительства воно дало сербам самоурядовання, яке одначе було скоро скасоване. Церквою в карловацькій митрополії керувала “народньо-церковна рада”, як влада законодатна, а виконавчу владу здійснювала “соборна рада”: митрополит, один єпископ, двоє духовних і п'ять світських членів. В 1918 р. карловацька митрополія ввійшла до складу об'єднаної сербської церкви.

РУМУНСЬКА ЦЕРКВА

Довгий час нинішня Румунія поділялась на дві окремі області: на Волохію (Волощину) і Молдавію. В половині XII століття повстало незалежне князівство волоське, але церковної незалежності воно не мало й перебувало на становищі звичайної єпархії царьгородського патріярхату. Фактично одначе волоська єпархія була незалежна. Князівство молдавське повстало на два століття пізніше — біля 1360 року. До початку XV століття воно перебувало в залежності від Польщі, але на початку XVI в. стало залежним від Туреччини. Канонічно молдавська церква підлягала в XIV столітті галицькій митрополії. Царьгородська патріярхія старалася підпорядкувати молдавську церкву собі, одначе на самім початку XV століття мусіла визнати окрему молдавську митрополію з осередком в Сучаві на Буковині. В р. 1630 митрополію перенесено з Сучави до Яс, які стали столицею Молдавії.

З початком XVIII ст. збільшилися в ній (так само як і у Волощині) впливи греків-фанаріотів, які внесли моральний розклад у румунське боярство, немилосердно визискували селян і старалися винародовити румунську церкву.

Духовенство румунське протестувало на соборі 1745 року в Ясах проти елленізації церкви, але не могло нічого зробити. Національне відродження румунів пішло в XVIII ст. з Трансильванії (Семигороду), звідки перекинулося до Молдавії й Волохії. Церква відіграла в тому відродженні дуже значну роль. Митрополит молдавський Василь Костакі багато зробив для румунської просвіти в національному дусі. В 1856 р. Молдавія й Волохія сполучилися в одну державу, яка стала в 1861 році окремим князівством, але кожна з двох колишніх частин мала свого особного митрополита. В 1878 р. Румунія дістала повну незалежність, і в 1885 р. було проголошено за згодою патріярха царьгородського автокефалію румунської православної церкви, в якій р. 1925 установлено патріярхію. До румунської православної церкви, яка має тепер 18 епархій, приєднано православної церкву Трансильванії, Буковини й Басарабії. Тепер у Румунії є всього 13 мільйонів православного населення, в тому числі понад пів мільйона українців.

Третя країна, заселена румунами — Трансильванія (разом з Банатом) довго зберігала православну віру, не вважаючи на утиски з боку кальвіністів, а від р. 1688, коли Трансильванією заволоділа Австрія, з боку католиків. Це спонукало православних румунів прийняти в 1700 р. разом з митрополитом церковну унію. Однак частина населення залишилася при православ'ї; повстали дві православні єпископії, які об'єдналися в митрополію у Германштадті. Вона дістала автокефалію і об'єднувала всіх православних румунів Трансильванії й Банату. В 1919 році автокефальна церква германштадська ввійшла в склад православної церкви королівства Румунського.

АВТОНОМНІ ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ ПО 2-Й СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Естонія, яка мала коло 220,000 православного населення (з них 60,000 росіян) в 158 парафіях дістала по війні автономну православну церкву в канонічній залежності від патріярха царьгородського. В 1925 р. в Естонії церкву відділено від держави, і православна церква стала автокефальною.

Литва мала всього 50,000 православних (30 парафій).

На чолі церкви стояв архієпископ, який мав автономію і визнавав свою залежність від московського патріарха. По захопленні совітською владою всіх трьох балтійських держав православні церкви в їх мусіли підпорядкуватись московському патріярху.

В Чехословаччині повстали після 1-ої світової війни дві православні церкви: "Чесько-словацька народня церква" під юрисдикцією сербського патріярха, і друга — під патріярхом царьгородським. В обох було 250,000 вірних, з них усього 60,000 чехів, а решта українці з Підкарпаття, які перейшли на православіє з унії. Німці в час останньої війни розстріляли єпископів обох церков, а самі церкви зліквідували.

В Албанії православна церква мала від р. 1922 автокефалію, визнану пізніше патріярхом царьгородським. На чолі її стояв архієпископ і Синод. Церква мала понад 250,000 вірних і біля 400 парафій.

Грузія

Християнство принесла до Грузії в IV стол. полонянка св. Ніна, родом з Кападокії. Імператор Костянтин Великий на прохання грузинів прислав їм духовенство. Початково грузинська церков належала до юрисдикції патріярха Антіохійського, але вже у XI ст. мала фактично автокефалію. Тяжкі політичні обставини (натиск з одного боку персів, з другого турків) примусили грузинів прилучитись в кінці XVIII в. до Росії. Але Росія позбавила грузинську церкву автокефалії й поступнево нищила всі місцеві обряди і звичаї. Грузини уперто обстоювали свої національні особливости в церкві і в школі, аж поки революція 1917 р. принесла їм визволення, і собор грузинської церкви обрав єпископа Киріона католікосом (головою) церкви. Большевики знищили в 1921 р. незалежність Грузії, і грузинська церква опинилася під суворим большевицьким режімом.

ХРИСТІЯНСЬКІ ЦЕРКВИ ПОЗА ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ. ЦЕРКВА ВІРМЕНО-ГРИГОРІАНСЬКА

Церква Вірмено-Григоріянська

Християнство появилось в Вірменії вже в II віці після Різдва Христового, але твердо зорганізована церква пов-

стала лиш у IV віці, головню заходами св. Григорія Просвітителя, який переклав св. Письмо на вірменську мову і зробився першим єпископом Вірменії. Йому помагав з Візантії св. Костянтин Великий, присилаючи книжки, ікони та інше. В V. стол. вірменська церква перестала визнавати IV Вселенський собор і відпала від єдності з православною церквою. Не ріжнячись в догматах, вірменська церква запровадила деякі відміни в обрядах, вживаючи, наприклад вино при Таїнстві Євхаристії не змішуючи його з водою, святкуючи Різдво в один день з Хрещенням і т. п. Історична доля вірмен була дуже тяжка, вони зазнавали тяжких переслідувань від персів, а пізніше від турків. Церковне життя довгий час розвивалося на еміграції; вірменські монастирі і три друкарні існували у Венеції, у Відні; багато вірмен оселилося в Галичині, де вони мали свого архієпископа у Львові. На чолі вірменської церкви стоїть католикос.

Несторіяни, які прийняли науку Несторія, що поширилася в V-VI віках, у Сирії, Арабії й Єгипті, живуть тепер в Курдистані, в долинах Тигра і Єфрата, в Індії (де їх звуть християнами св. Томи). Вони мають деякі обряди, запозичені у жидів (шанування суботи), не визнають ікон. Їх духовенство, яке в VII-VIII віках відзначалося вченістю і мало вплив на початкове магометанство, тепер дуже менше і неосвічене.

Мароніти, що дістали свою назву від монастиря св. Марона в горах Ливану, це ті монофеліти, що не послуухались ухвали Вселенських соборів. Вони живуть і досі в долинах Ливану. В останніх часах вони дуже наблизилися до римо-католицької церкви, признали зверхність папи і майже всі католицькі догмати, але зберегли богослужбу на своїй рідній мові, причащаються під обома видами і мають жонатих священників.

Копти — нащадки корінних мешканців старого Єгипту. В VII ст. з ненависти до грецьких імператорів перейшли на бік арабських завойовників, але це мало поліщило їхнє становище. Вони дотримуються монофізитської ересі і деяких жидівських обрядів, наприклад, шанують суботу замість неділі. Мають свого патріярха, який перебуває в Каїрі.

Абіссинці вже за апостольських часів ознайомились з християнством. Церкву організували у них в IV віці християнські полонені Фрументій і Едессій, що були родом з Финікії. Фрументія висвятив св. Атанасій Великий в Александрії на єпископа. Він охрестив народ, переклав св. Письмо на мову абіссинців і настановив священників. Пізніше абіссинська церква прийняла науку монофізитів і деякі жидівські обряди. Голова церкви зветься абун. Абіссинці вважають себе за православних і дорожать єдністю з православною церквою.

ЗАХІДНЕ ХРИСТІАНСТВО В XVII-XХ СТОЛ.

Рим. По заключенні 1648 року т. зв. Вестфальського миру, яким покінчилася 30-літня війна, релігійні війни в Європі затихають. XVIII вік характеризується розвитком ідей раціоналізму, вільнодумства і байдужості до питань релігії. В році 1773 орден єзуїтів був скасований папою. Французька революція привела навіть до тимчасового скасування християнського культу і в Франції переслідування духовенства. За панування Наполеона християнство було відновлено і з папою Пієм VII. заключено 1801 р. конкордат (згоду), але папа був в один час фактично полоненим імператора Наполеона. По упадку Наполеона в 1813 році по всій Європі наступила політична реакція й наступив загальний поворот до релігії. Конкордат 1807 р. оповіщено за скасований, і наступив поворот до передреволюційних відносин. Папа відновив єзуїтський орден. Наступники Пія VII. на папському престолі провадили дуже реакційний курс, особливо Пій IX, який цілком був під впливом єзуїтів. Коли у Франції вибухла 1848 р. революція, і в Римі народ проголосив республіку, Пій IX мусів тікати з своєї столиці й повернувся лиш за два роки з допомогою Австрії і Франції. В 1854 р. папа проголосив догмат "Непорочного зачаття св. Діви Марії", який викликав довгу боротьбу між францісканцями й домініканцями.

Король Піємонту Віктор-Емануїл, об'єднуючи всі італійські землі в одній державі, прилучив до неї папські володіння Романью, Умбрію й Анкону, і папа держався в Римі лиш завдяки французькій допомозі. Коли Франція, побита

у війні з Прусією 1870 р. відкликала своє військо з Риму, до нього вступило італійське військо, і населення вирішило пребісцитом прилучення Риму до Італії, як столиці італійського королівства. Папа відлучив Віктора-Емануїла від церкви, замкнувся в своїй Ватиканській палаті, оповістив себе в'язнем, відкинув запропоновану йому державою пенсію і став існувати на "динарій (гріш) св. Петра", себто на добровільні жертви з католицьких країв. Таке становище продовжувалося до 1929 р., коли в Римі було заключено договір, на основі якого було створено незалежну державу "міста Ватикану" із суверенною владою папи і правом дипломатичних зносин.

В 1870 р. папа скликав у Ватикані вселенський собор католицької церкви, в якому взяло участь 764 єпископів з усіх кінців католицького світу. Собор більшістю 525 голосів проголосив догмат "непогрішимости папи", коли він промовляє в імені церкви в питаннях віри і моралі. Догмат цей зустрів противників з боку визначних представників католицької церкви в Німеччині, Франції й Америці. Опозиціонери, які назвали себе старокатоликами, відділились під проводом мюнхенського професора Делінгера і заложили незалежну від римського папи старо-католицьку церкву. Першим єпископом цієї церкви, яка налічує кілька десятків тисяч вірних у Німеччині, Голандії, Швейцарії, Австрії й Франції, обрано бреславльського професора Райнкенса. Старо-католики ставляться дуже прихильно до Православної Церкви.

У Франції в останніх десятиліттях XIX віку позначився упадок релігійного життя і впливу церкви. В р. 1901 видано було закон про заборону релігійних конгрегацій (товариств), а в 1905 р. церкву відділено від держави, і всі церковні маєтки skonфісковано на користь держави. Наука релігії в школах заборонена, і взагалі недозволяються школи, які ведуть монаші ордени і релігійні конгрегації (товариства).

В Німеччині по революції 1848 року розвинувся сильний ліберальний рух. Німецький національний парламент, який зійшовся 1848 р. у Франкфурті, вимагав відділення церкви від держави. Однак правительство Прусії, яка

мала кілька католицьких областей, Баварії та інших німецьких держав, спротивилася цим домаганням. Погром Австрії у війні 1866 р. і Франції в 1870 - 71 роках дуже ослабив католицькі впливи в середній Європі. Католицьке духовенство, не вважаючи на це, поводитися дуже неуступчиво в Німеччині в шкільному питанні і в справі старокатоликів, до яких пруський уряд поставився прихильно. В 1872 році було видано закон про заборону єзуїтського ордену в Німеччині, в р. 1873 закрито католицькі духовні семінарії, і це повело до загострених відносин між церквою й правительством (т. зв. Kulturkampf). Німецький державний канцлер Бісмарк отверто заявив, що уряд не піде на уступки, й арештував непокірних єпископів. Боротьба злегчилася зі вступом на папський трон Льва XIII. (1878-1903) і закінчилася властиво перемогою римо-католицької церкви.

В Англії католицька церква підлягала в Ірландії обмеженням: католики не могли бути послами до парламенту, не могли вступати до університетів, були змушені платити спеціальний податок на удержання протестантського духовенства. В 1829 році було ухвалено парламентом "Еманципційний Закон", який дав ірландським католикам політичні права, а "Церковний закон" 1869 р. відділив в Ірландії церкву від держави. Пануюча Англиканська церква поділяється на три точії: 1) Висока Церква (High Church), аристократична, з деякими католицькими симпатіями. На чолі обох провінцій (Кентерберійської й Йоркської) стоять архієпископи. Примасом Англії є архієпископ Кентерберійський. Головою церкви вважається короля; 2) Низька Церква (Low Church), євангелічна, дбає головню про поширення св. Письма; 3) Широка Церква (Broad Church) — вільнодумна. Католицька церква в самій Англії виказує постійний поступ, і число її прихильників невинно зростає.

Християнство в Америці (Південній) поширилося єспанськими й португальськими місіонерами в XVI-XVII століттях, так що тепер ціла Південна й Середня Америка визнають римо-католицизм. Навертання тубільного населення на християнство носило дуже часто примусовий характер і супроводилося насильством і жорстокістю, які

взагалі характеризують цілу колоніальну політику еспанців. Жертвою цієї політики впали цілі племена, які мали свої держави з високо розвинутою цивілізацією, як от держави ацтеків у Мексику, або інків у Перу в південній Америці. Ці держави були зруйновані, а їх населення винищено ще на початку XVI століття. Інший характер носило християнство в північній Америці, де його носіями були англійці, голандці і в меншій мірі французи (в Канаді). Англійські колоністи, в значній мірі протестанти, поширили протестантизм у Сполучених Державах Північної Америки й у Канаді. Характеристичною прикметою церковно-релігійного життя в Північній Америці є існування цілого ряду протестантських церков (Єпископальна, Пресвітеріанська, Баптистська, Методистська та інші, поруч різних численних сект), чому сприяє невтручання держави до церковних справ і повна релігійна свобода. Мають своїх численних послідовників також церкви лютеранська, кальвінська й римо-католицька. В Канаді ціла провінція Квебек належить до церкви римо-католицької.

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Зразу ж після вибуху в Росії революції весною 1917 р. розпочався в Україні живий рух за відродженням Української Православної Церкви й зверненням її до самостійного устрою. Було створено Українську Церковну Раду, на чолі якої стали архієпископ Олексій і протоєрей Василь Липківський. Вона скликала у Києві Всеукраїнський Церковний Собор на початку 1918 р., але в Києві вибухло большевицьке повстання, і Собор розійшовся, не встигнувши винести якихсь принципових постанов. Соціалістичне українське правительство Центральної Ради не надавало церковному українському рухові належної уваги і не підтримувало національних елементів серед українського духовенства. Це використали прихильники єдності з московською церквою на чолі з змосковщеним єпископатом української церкви і зорганізували свої сили, так що українська течія серед духовенства опинилася в меншості. Гетьман Павло Скоропадський проголосив, що "передовою в Українській Державі вірою є християнська православна", і в його

правительстві було створене спеціальне Міністерство Ісповідань, в якому пост міністра доручено Проф. В. Зінківському. Він стояв принципово за автокефальний устрій Української Православної Церкви, але хотів впроваджувати його поступнезо. Українська церква оповіщена була автокомною в канонічній залежності від патріярха московського. На митрополита київського було обрано на єпархіяльному зїзді в Києві архієпископа Антонія Храповицького, принципового ворога українства, і собор у Києві 6. VII. 1918, підтвердив цей вибір більшістю 160 проти 130 голосів. Новий міністр ісповідань проф. Ол. Лотоцький, рішучий прихильник автокефалії, на осінній сесії Собору задекларував іменем гетьманського правительства, що Українська Православна Церква має бути автокефальною.

Одначе це проголошення залишилося актом чисто декларативного значіння, так само як і оголошена 1-го січня 1919, Директорією, що прийшла на місце правительства Гетьмана, автокефалія, бо вже за місяць потому Директорія мусіла покинути Київ. По запануванні в Україні совітської влади довелося організовувати автокефалію Української Православної Церкви наново. Тому що ніхто з наявних в Україні єпископів не згодився рукоположити єпископів для Української Автокефальної Церкви і так само відмовився від цього присланий з Москви екзарх московського патріярха Михайл, то собор духовних і світських прихильників автокефалії зібравшись на початку жовтня 1921 р. в Києві, був змушений поставити єпископів по т. зв. александрійському способу: через рукоположення присутних на соборі пресвітерів. Протягом трьох днів у соборі св. Софії правилася безпереривно Служба Божа і на третій день 23-го жовтня 1921, покладанням рук поставлено на єпископа протоєрея **Василя Липківського**, а пізніше прот. Нестора Шараєвського. Так повстала нова єрархія. Липківський став першим митрополитом Української Православної Автокефальної Церкви. Року 1927 Українська Православна Автокефальна Церква мала вже 27 єпископів і понад 2,000 священиків. Краса богослуження, українська мова, українські звичаї, участь мирян в церковному житті, приваблювали народ і звязували сучасну церкву з її далеким минулим.

В кінці 1920-х років большевицька влада почала переслідувати Українську Православну Автокефальну Церкву, арештувала митрополита, єпископів, багато священників (арештовано митрополита Липківського і його наступника митрополита Борецького) і протягом кількох років злікувала за порозумінням з російською церковною ерархією організацію Української Автокефальної Церкви (в 1930 р.). В 1942 році підчас німецької окупації українці відновили Українську Автокефальну Церкву. Вони звернулися до голови Автокефальної Православної Церкви в Польщі митрополита Діонісія, і за його згодою Олександр архієпископ пинський і архієпископ Полікарп луцький висвятили єпископів: Ніканора, Ігоря, Михайла, Геннадія, Мстислава, Сильвестра, Григорія, Володимира, Платона, Вячеслава і Сергія. Майже всі православні катедри в Україні були обсажені. Головою Церкви обрано архієпископа **Полікарпа**, піднесеного до гідності митрополита. Німці вороже поставилися до Української Автокефальної Церкви, зобороняли собори її єпископів, арештовували їх, не дозволяли виїздити на місця їхніх катедр, розстрілювали священників, так в 1943 р. було розстріляно на Волині 47 священників з прот. М. Малюжинським, колишнім адміністратором Холмської єпархії, на чолі. В 1944 р. єпископат Української Автокефальної Церкви мусів покинути Україну й разом з сотнями тисяч вірних шукати захисту в окупованій Німеччині. В березні 1946 р. відбувся на чужині Собор єпископів Української Автокефальної Церкви, на якому було обрано її Синод.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В РОСІЇ І ПОЛЬЩІ

Після революції 1917 р. в Росії, в осени того року скликано було в Москві собор, який скасував синодальний устрій і привернув патріархат. На патріярха було обрано московського митрополита Тихона; при ньому засновано як помічні установи Синод і Вищу Церковну Раду. Декретом 1918 р. совітська влада відділила Церкву від держави і почала жорстоке переслідування Церкви та її служителів. Патріярха усунуто від керівництва російською церквою і позбавлено свободи. Десятки єпископів і тисячі священ-

ків було замордовано. Не вважаючи на большевицькі репресії патріарх Тихон стояв рішуче на старім централістичнім становищу російської церкви й не погоджувався на автокефалію української та інших національних церков, що повстали по розпаді старої Російської Імперії. Щоб підірвати вплив патріяршої церкви і взагалі внести розклад у церковне життя, совітська влада дозволила існування т. зв. "Живої Церкви" під проводом єпископа Антонина, яка відбула весною 1923 р. свій Собор. Цей Собор проголосив патріярха Тихона позбавленим патріяршої гідности і взагалі відкинув патріярший устрій російської церкви. Повстали й інші церковні новотвори. Звільнений з тюрми патріярх Тихон проголосив лояльність супроти совітської влади і пішов з нею на компромісову угоду. Одначе переслідування церкви не припинилось, хоч трохи ослабло. Під час 2-ої світової війни совітська влада офіційно визнала існування православної церкви та її патріярший устрій. В цілях політичної пропаганди вона дозволила зносити російської православної церкви з вселенськими патріярхами й існування закордоном православних єпископій, які визнали совітську владу.

У відновленій по 1-ій світовій війні **Польщі**, в межах якої опинилося 4 мілійони православного населення (3 мілійони українців Холмщини, Полісся й Волині, коло 1 міл. білорусів) було założено православну митрополію з пяти епархій: Варшавсько - Холмської, Волинської, Віленської, Гродненської й Поліської. Першим митрополитом став українець Юрій Ярошевський, який заявив себе прихильником автокефального устрою православної церкви в Польщі. За це його затрілив на поч. 1923 р. фанатик єднання з Москвою, українець-ренегат. На його місце собор єпископів обрав архієпископа Волинського **Діонісія Велединського**, який і перевів р. 1924 за згодою вселенських патріярхів автокефалію православної церкви в Польщі. Ввесь єпископат цієї церкви складався з росіян, які залишилися ще з часів царської Росії. Лиш згодом, завдяки старанням свідомих українців було висвячено єпископа **Полікарпа Сікорського**, як вікарія в Луцьку, а пізніше було призначено архієпископом Волинським українця Олексія Громадського.

Польська влада спочатку ставилися до православної церкви толерантно, але з р. 1937 почала на неї натиск, щоб її сполонізувати. Було настановлено двох нових єпископів, які визнали себе за "православних поляків"; закрито обидві православні духовні семінарії — у Вільні й Крем'янці на Волині — й на їх місце засновано православний ліцей у Варшаві в чисто польському дусі; сполонізовано православний теологічний факультет Варшавського університету; на Холмщині почалося 1938 року нищення православних храмів, і за кілька місяців зруйновано їх 140, втім числі деякі ще з XII століття; на Волині силою змушували цілі села переходити на католицизм, взагалі вживано варшавських утисків, які нагадували темні часи середньовіччя. Серед цих переслідувань вибухла в осени 1939 р. війна Польщі з Німеччиною. Менше як за місяць польська держава перестала існувати й була окупована німцями.

Німецька влада залишила устрій православної церкви під проводом митрополита Діонісія, який висвятив проф. **Ів. Огієнка** на єпископа (згодом митрополита) Холмського й архімандрита **Палладія Ведибіду** на єпископа Краківського — для Лемківщини. Після відновлення польської держави по 2-ій світовій війні в її межах майже не залишилося українського населення. На чолі православної церкви стояв якийсь час митрополит Діонісій і тільки недавно він мусів покинути свою катедру, а на його місце призначено за згодою Москви, з титулом архієпископа, **Тимофія Шрєтера**, волинського німця, який ще перед війною проголосив себе за православного поляка.

УКРАЇНЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В АМЕРИЦІ Й КАНАДІ

Серед українців, які почали з'являтися в Канаді з кінцем XIX стол., церковні справи довгий час були неупорядковані. Греко-католицька церква не могла зорганізувати духовної опіки, й їх довгий час обслуговували римокатолицькі місіонарі, переважно французи й бельгійці, які в тій цілі приймали грецький обряд. Становище трохи поліпшилося після приїзду в 1910 році до Канади митрополита А. Шептицького, який добився від Риму іменування

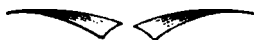
єпископа для греко-католиків Никити Будки, який прибув до Канади в кінці 1912 р. З кінцем першої світової війни серед канадійських українців почався стихійний рух за поворотом до своєї стародавньої православної віри. Літом 1918 р. в Саскатуні відбувся зїзд, скликаний Народнім Комітетом, в якому взяло участь коло 150 осіб, та на яким ухвалено заложити Українську Греко-Православну Церкву. Було засновано Греко-Православне Братство, яке й організувало Церкву. 28-го грудня відбувся в Саскатуні 1-ий Собор при участі 300 делегатів, а на 2-му Соборі 27-го листопада 1919 р. митрополит Антіохійської Православної Церкви Германос, перебуваючи тоді в Злучених Державах Північної Америки, підписав угоду про перебрання ним тимчасового духовного проводу над Українською Греко-Православною Церквою в Канаді. Але Церква робила старання добути єпископа-українця, і 3-ій Собор в кінці 1920 року доручив Братству й Консисторії увійти в контакт з київським митрополитом так скоро, як комунікаційні відносини на те позволят.

В кінці 1922 року о. С. В. Савчук поїхав до Європи, щоб увійти в порозуміння з митрополитом Української Автокефальної Церкви В. Липківським в справі йменування ним єпископа-українця. Совітська влада на Україну о. Савчука не пустила. Натомість він увійшов у порозуміння з волинським архієпископом Діонісієм, який погодився висвятити на єпископа для Канадійської Церкви такого кандидата, якого вона собі підшукає. В межичасі Українській Православній Церкві в Злучених Державах вдалося через одну корабельну компанію ввійти в порозуміння з митрополитом Липківським, і він, за порозумінням з Українською Церковною Радою, вислав до Злучених Держав архієпископа Подільського й Вінницького Івана Теодоровича, який прибув до Злучених Держав зимою 1924 року. В липні того самого року, на 4-му Соборі в Йорктоні, при участі понад 300 членів, одноголосно обрано архієпископа Івана головою Української Православної Церкви в Злучених Державах і в Канаді. Місцем свого осідку архієпископ Іван обрав Філадельфію, а в Канаді далі залишився в характері адміністратора Канадійської єпархії й голови Консисторії

протоєрей С. В. Савчук, обраний на це становище ще 11-го жовтня, 1922 року.

Одним з важніших проявів діяльності Української Греко-Православної Церкви в Канаді було заложення у Вінніпегу Колегії св. Андрея, зорганізованої з ініціативи о. прот. Савчука. Урочисте відкриття Колегії відбулося в кінці листопада 1946 року. Літом того ж року арх. Теодорович висловив бажання залишити Канаду й зостатись головою Православної Церкви лиш у Злучених Державах Північної Америки. Прот. Савчук поїхав до Європи, в наслідок чого Собор єпископів Української Автокефальної Церкви дав згоду на кандидатуру до Канади архієпископа Мстислава Скрипника, що виконував обов'язок єпископа Української Православної єпархії в Західній Європі. Арх. Мстислав прибув до Канади і на Надзвичайному Соборі 12-го жовтня, 1947 р. у Вінніпегу був обраний архієпископом Вінніпегу і всієї Канади.

В даний час Українська Греко-Православна Церква в Канаді має 220 парафій, 43 священники і понад 80,000 вірних.

З М І С Т

Предмет історії християнської Церкви й поділ на періоди	3
Зіслання Святого Духа і zaloження християнської громади в Єрусалимі	4
Обрання діяконів — Первомученик Стефан	6
Переслідування християн в Єрусалимі	6
Охрещення сотника Корнилія і початок навернення поган	7
Апостол Павло	8
Перша подорож ап. Павла (45-49 рр. після Різдва Христового)	9
Апостольський Собор в Єрусалимі (51 р. по Р. Хр.)	10
Друга подорож ап. Павла (51-54 рр.)	11
Третя подорож ап. Павла (54-58 рр.)	13
Підбурювання юдеїв проти ап. Павла і його ув'язнення в Єрусалимі	14
Четверта подорож ап. Павла і його мученицька смерть	15
Праця і мученицька смерть в Римі ап. Петра	15
Проповідницька праця других апостолів	16
Доля Єрусалиму й юдеїв	17
Переслідування християн поганями	19
Перший період	21
Другий період переслідувань за панування Траяна і Марка Аврелія	22
Третій період — панування Деція, Валеріяна і Діокліціана	24
Костянтин Великий. Християнство стає державною релігією	25
Ересі й розколи в християнській Церкві й боротьба з ними	28
Перший Вселенський Собор	29
Юліян відступник і коротка реакція поганства	31
Другий Вселенський Собор	32
Упадок моралі серед християнського суспільства в 4-ім ст. і боротьба з ним святих Іоана Золотоустого і Амвросія Медіоланського	33
Третій Вселенський Собор	34
Четвертий Вселенський Собор	36
Пятий Вселенський Собор	36
Магометанство	37
Монофелітство і 6-ий Вселенський Собор	39
Іконоборська ересь і 7-ий Вселенський Собор	41
Монашество на Сході	42
Монашество на Заході	43
Вивищення римських єпископів і його причини	44
Відділення Західної (римо-католицької) Церкви від Східної (греко-православної) і поширення християнства в Західній Європі	46
Християнство серед славянських народів	48
Християнство в Моравії й Паннонії	49
Римо-католицька Церква в середніх віках. Реформація	52
Хрестові походи	53

Католицька реакція	58
Доля Української Православної Церкви під Польщею й Литвою.....	59
Церковна Унія	64
Українська козаччина виступає в обороні православної Церкви	69
Петро Могила і його заслуги перед православ'ям	72
Підпорядкування української Церкви московському патріярху.....	74
Православна Церква московська	76
Доля православної Церкви в Польщі й церковної Унії	81
Православна Церква на Сході і на Балкані	83
Єллінська (новогрецька) Церква	84
Автокефальна Церква на острові Кипрі	85
Болгарська Церква	85
Сербська Церква	85
Карловацька митрополія	86
Румунська Церква	87
Автономні православні Церкви по 2-ій світовій війні	88
Християнські Церкви поза православною Церквою. Церква вірмено- григоріянська	89
Західне християнство в 17-20 століттях	91
Відродження Української Православної Церкви	94
Православна Церква в Росії й Польщі	96
Українська Православна Церква в Америці й Канаді	98

St. John's
11024 - 82nd Avenue
EDMONTON, ALBERTA

